1

Чоловік брів порожньою закуреною дорогою, одежа на ньому обтріпалася й висіла клаптями, взуття майже розлізлося — черпав ногами сиву, суху куряву, і та провисала за ним туманцем. Чоловік ішов, понурившись, начебто його тільки й цікавило, що розбите понікуди власне взуття. Він не помітив і того, що на небі зібралися хмари і зникло сонце, таке палюще й нещадне в усі найближчі дні, які він пам’ятав: а коли гримнуло над головою, він здивовано звів посіріле од куряви обличчя і подивився у небо з неймовірним зачудуванням. Але не побачив ні хмар, ні чистих, вигрітих латок неба, котрі ще світилися в густому накопиську, натомість на переніссі напружилася зморшка, і він почав щось згадувати.

Це "щось" теж був гуркіт, але не грому, а гармат, до нього долучався ляскіт мушкетів: а коли небо перерізала їдка блискавиця, він увіч пригадав, як блискочуть під сонцем шаблі, почув іржання коней і побачив з’єднані в обоз війська. Але цей його спомин був надто короткий і виник тільки через те, що так нагло почувся грім; зрештою прогриміло ще раз і ще — знову заблискотіло небо вогняними батогами. І знову задер угору обличчя і начебто пробуджувався, бо згадував: гуркіт грому, як ляскіт гармат та мушкетів; спалах блискавок, як зблиск шабель; хмари, ніби огорнені зусебіч ворожим військом обози, — коні помчали по небу, бліді коні смерті, і він почув трупний запах, який уже стільки часу його переслідує. Коні таки бігли небом, бліді, сумні коні, і їхала на них вершником у кільканадцятьох відбитках сухокоста. Блиск її коси — як блиск шабель, і в міражному світлі, що на мить заливало землю, він побачив роздуті від спеки тіла й почув крики поранених. Йому заболіло від напруження у грудях, і він подумав мимохіть, що перед грозою була довга чорна ніч. Здається, плавав у морочній ріці, було боляче розплющувати повіки, бо відляск хвиль — наче удари ножа, і небо стало тоді особливе — лився з нього синій спокій. У червоних пасмугах стояли, як гори чи далекі казкові міста, громади хмар, наче

опинився він у потойбічному світі, і лише це марево давало змогу йому щось у тій темряві побачити...

Дощ дзьобав куряву, маленькі водяні чоловічки з розгону плюхались у пухкий порох і поринали в нього. Кілька гострих крапель упало на зведене обличчя, і цього стало досить, щоб чоловік збагнув, що в нього після того бою пропала пам’ять. Отож дивився в небо й намагався пригадати хоч би що, але знову-таки бачив чорну ріку, в якій купався. Потім він пробудився і пізнав незвідане раніше почуття порожнечі.

Небо, яке узрів після пробудження, сяяло блакиттю, з’явилися небачені досі краєвиди: бліді срібні дерева з карбованим срібним листям, голубі і ясно-сині плеса, на яких росли золоті кущі. Все це не викликало в нього подиву, хіба що зворухнулася дивна й хвилююча думка, що світ уподібнений до людини: земля — як тіло, скелі — ніби кістки, а трава й дерева — волосся! Він шепотів цю свою єдину думку, як молитву, бо все ще не позбувся відчуття порожнечі. Через кілька хвилин збагнув, що там, у небі, здається, є ще одна жива душа і тремтить вона і сипле срібним дзвоном: жайворонок. Усвідомив, що світ цей виростає під небом величезним срібнолистим, огненним деревом, яке розпрямляє своє гілляччя й дихає, бо воно живе; що той невгомонний співак над головою покликаний звістити йому це. В грудях чоловіка вже не стукотіло серце вояка, він своє, здається, відвоював...

Нитка спогаду обірвалася, з неба линув густий, майже гарячий дощ. Чоловік здригнувся, приймаючи на себе цей навальний потік, але за хвилю знову звів обличчя, заплющив очі й покірно слухав, як миє йому лице злива. Стало від того приємно й затишно, і все тіло щасливо здригнулося, прийнявши благодатну вільгу: отож знову в ньому щось спалахнуло, і він ще раз повернувся на поле, де в нього пропала пам’ять...

Хтось поклав йому на плече руку, і він.перелякано сахнувся. Відскочив злякано, але до нього рушив незнайомець, викидаючи вперед закривавлену ногу й простягаючи руку.

— Та це ж я, Процю, не лякайся. Гукаю тебе, а ти ніби оглух... Не впізнаєш мене?

Проць похитав головою. Дивився на незнайомця прозорими очима, і на душі в нього лежала порожнеча.

— Отямся, Процю! — вигукнув козак. — Це я, Сомко Струсь, і хай посвідчить небо, були ми з тобою друзі!

Проць знову похитав головою. Його очі налилися болем, але залишилися так само порожні й холодні.

— Десь тебе вдарило, Процю, що так на мене дивишся? Мене он з мушкета поцілено, сам бачиш: ледве шкандибаю. Наше військо пішло геть, і тільки через те, що поспішало, нас не закопали, як мертвих.

Проць роззирнувся. Навколо й справді лежало всіяне трупами бойовисько. Де-не-де вблискувало лезо шаблі, здіймали хоботи побиті гармати, валялася розтрощена амуніція. Висів нудливий запах, і безліч мух роями тремтіли у спечному повітрі. Проць захотів переконатися, що там, у високості, ще живе срібний співун — жайворонок, але, як на те, птах уже не дзвонив. Тоді йому стало сумно, адже й справді не знав, як тут опинився, на цьому закиданому трупами полі, і чого хоче чоловік, котрий знову до нього заговорив. Дивився на вуста, що ворушилися, й нічого не тямив. Козак знову простяг до нього руку, і Проць перелякався.

— Не підходь до мене! — сказав загрозливо і вихопив шаблю, яка висіла при боці.

— Схаменися, Процю! — закричав Сомко Струсь. — Це ж я, твій побратим, як можеш ти на мене оружну руку підіймати?

Шабля зависла у Процевій руці — дивився він на свого колишнього побратима зачудовано. Зрештою рука безсило впала і шабля дзенькнула об камінь. Це начебто пробудило Проця. Глянув перелякано на Сомка Струся, а за мить уже тікав од нього, вряди-годи перечіплюючись через трупи.

— Зовсім знетямів, — із скрухою в голосі сказав Сомко Струсь і захитав вражено головою...

Дощ лив странньому на обличчя, і, здається, саме це пробуджувало в ньому спогади. Але не тяглися вони поза ту чорну ріку, в якій так довго купався: з натугою пригадував тільки те, що сталося, відколи пробудився...

Отож біг він через поле, густо покрите трупами, аж доки не витекло йому з грудей повітря, і він зупинився, намагаючись віддихатися. Озирнувся перелякано, але не побачив Сомка Струся: той упав на землю. Прийшло до нього благе й тихе відчуття, і знову задзвонив над головою жайворонок. Голова була неприкрита, і йому здалося, що сонячне проміння болюче копирсається в мозкові. Відчув він і запах, солодко-нудотний, бридкий; тисячі мух зуділи навколо, безсилі пробити повітря крильми. Процеве тіло почало тремтіти. Сонячні черв’яки роз’їдали мозок, і він знову задихнувся — повітря для нього занадто густе. Хтось ніби прошепотів до нього, що на цьому полі, мовляв, е жива душа, що треба заспокоїтися й повернутися до Сомка. Розпитатися і щось, може, збагнути чи про щось довідатися. Але знову відчув острах: здалося, думки його забриніли, ніби мухи в повітрі. Годі дати їм лад чи повернути те, що було до цієї хвилини, — існував у світі зовсім не так: мав здатність мислити, а водночас не знав про що.

Мухи зграйкою налетіли на обличчя, і він, незвідь-чого злякавшись, скочив і побіг, важко хекаючи й ледве перебираючи ногами. Серце рвалося йому з грудей, але не міг зупинитися, і це тривало доти, поки не розступилася під ним земля й не покотився він у переярок. Потемніло в

очах, знову потрапив у чорну ріку, а коли очуняв, відчув, що рука його мокра.

Лежав біля джерела і раптово зрадів. Почав мочати у студеницю обличчя і не стуляв повік. Коливалися перед ним розмочені стебла, шматки кори й листя, мале жабеня зіщулилося під коренем і вибалушилося на нього — він пив з присьорбом воду, і в горло тік колючий холод. Вода здавалася солонуватою,. а може, це був його піт чи сльози?

Присів біля джерела й роздивився. Йому пекло в горлі, а все тіло ніби бджолами було покусане. Він раптом подумав, що не знає власного обличчя. Сидів, обхопивши руками голову, і перед очима райдужно плелася химерна сітка. Довкола так само чувся одурманливий запах і так само бриніла крильми тьма мух. Він постановив якомога швидше тікати з бойовиська — робити йому тут нічого. Був підсвіжений зимною водою і мав уже силу йти. Знав, що попереду його чекає багато болю, але залишатися тут ще жахкіше. Боліло йому й зараз — щось скімлило в грудях, якась туга чи розпач, щось незвісне й пекуче...

Відновлював усе, що бачив і відчував на бойовиську після того, як виплив із чорної ріки. Не помічав, що стоїть зовсім мокрий серед дороги, що курява на ній не тільки прибита, але й перетворилась уже в багнюку: ріс тут, серед хлюпоту, плюскоту й ляпання, ніби рослина, тягнув до неба чисто вмите, заросле бородою обличчя, очі були розплющені й запливали водяною плівкою. Це допомагало ловити уявою далекі й такі запорошені з’явиська й ладнати їх в одну мозаїку — пізнав раптом просту істину, яка його вразила над усе: тільки той, хто згадує, може називатись у цьому світі живим...

Там, у переярку, кинув мимохідь поглядом на куща, що звішувався над кручею, й побачив розтерзане тіло жовніра. Той упав навзнак на гілля, розкинувши руки й ноги. Проць закричав, але йому здалося, що той крик нагадує вороняче крупання. Здається, він і є ворон — на ньому чорне, лискуче пір’я і гостро виблискує проти сонця дзьоб. У нього

скляні очі, і він пострибає зараз полем серед тих страшних, роздутих колод...

Подерся на крутосхил, але земля осипалася йому з-під рук та ніг, і кілька разів він з’їжджав долі. Але знову ліз, бо вже починав гнати його жах. Так опинився на горі й роззирнувся. Перед ним простиралось страшне, криваве поле. Повільно шкутильгав по ньому Сомко Струсь, і, боячись нової з ним зустрічі, Проць кинувся в обхід яру до лісу. Йому наморочилось у голові, трава плуталася під ногами, але він не сповільнював бігу. Зрештою потрапив у захисну тінь дерев і затрюхикай, трохи збанимши ходу. Тоді й здалося йому, що вся ота тьма мух кинулася за ним у погоню: очі вирячилися, груди ходили, як ковальський міх, калатало серце й підгиналися коліна. Він уже не біг, а стрибав, падав, зводився і знову стрибав. Серце йому розширилося, стало велике-велике і от-от мало тріснути. Вже й бігти не було куди: дерева так ущільнилися, що буцався в одне чи друге. І тільки коли вигнався на лісову галявину, відчув, що сили в нього нема. Вдруге провалилася під ним земля, і знову полетів він у чорну ріку, тільки далекий чорний воронячий погук долинув до його напівпогашеної свідомості — здається, то був його власний стогін і крик...

Коли очуняв, побачив небо — високе, святкове, з ошатними хмарами. Сонце щедро розсипало проміння й ранило очі. Тоді він заплющився й проказав молитву до того, хто у багряницю одягнений, хто славний милосердям і, як драною одежею, покритий покірливістю. До того, хто увінчаний вінком звершених чеснот, хто переселився з землі в небеса і хто дивиться на нас; до того, зрештою, хто шле нам долю нашу й наше покликання; странньому конче треба, щоб звістив він йому, куди має повести його і навіщо так дивно його почав спитувати. "Повідж і звісти мені", — попросив він із упокоренням, відчуваючи солоний смак власних сліз.

Лежав на галявині, міцно склепивши повіки. Навколо стояла тиша, якої потребував, але сподіваної полегші не чув. Шуміли неподалік дерева, вітерець забігав і сюди й гойдав торочкасту траву. Пахло

чебрецем, і гули в повітрі бджоли. Проць похитувавсь у тих хвильних шумах і відчував, як поступово очищається від туману голова, як починає працювати мозок, як тіло набирається сили, що, здається, вливалася в нього таки з високості. Його гойдала земля, м’яко-колисливо, і він плив, зворушений і вражений. Знав, що йому треба в цю мить розплющитися, що, можливо, зараз станеться якесь чудо: повернеться те, чого йому бракує.

Мало не осліп від сонця, яке полилося в його порожні очі. Не міг на нього дивитися, через це перекинувся на бік й здивовано задивився, як біля нього клопочуться комахи. "Земле моя, — подумав розчулено, — незмінна й чудова земле!"

Довкола було тихо. Урочисто й по-святковому тихо. Довкола розливався чудовий запах квітів та зела. Бриніли біля нього бджоли, а може, мухи, що супроводжували його від бойовиська. Він раптом затурбувався, роззирнувся вражено — де він і що з ним? Але навколо не було ані душі, і він знову заплющився, щоб іще раз узяти в душу теплої тиші й сокровенного спокою, якого так гостро й нагло запрагло його серце...

Ішов по голій, порошистій дорозі, і жодна душа не зустрілася йому на шляху. Натомість заболіло в грудях, наче була там дивна рана, адже.нутро його — ніби дупло. Вже забув, що він Проць: не мав ні імені, ні минулого, міг тільки іти й дивитися перед собою. Довкола стелилися розкішні краєвиди: горби, порослі гайками, й поля, повні житнього колосу. Всю дорогу над ним тріпотів жайворон, а ще незмінно висіла за плечима зграйка мух. Таки вивів її із страшного поля і тяг за собою, безсилий звільнитися. Трохи дивувався, що не траплялося по дорозі жодного мандрівника, тож коли привиділися йому міські стіни, неймовірно зрадів. Майже побіг туди, але його чекало розчарування — містечко таки йому привиділося: дорога, по якій ішов у степу, ввижалася за вулицю, а жита росли з хідників, зі стін та з дахів будинків. Все було мана, яка кличе й вабить людську душу. Гойдались у повітрі гілки дерев, повз які проходив: здавалося, й дерева також ступають тією

порожньою вулицею. Стіни похитувалися, ніби й містечко, й вони потонули у хвилях. Странній дивився крізь водяну товщу: пливла на нього риба, зоріла пласкими дурними очима і тицялася йому в груди...

Сідав і відпочивав. Чекав, щоб світ знову набрав звичної подоби. Боявся через ті зміщення й гру уяви втратити його. Боявся, що не дійде туди, куди скеровували його ноги. Заплющувався, і збирався в грудку, і пропадав зі світу, щоб знову прийти в нього. Часом йому здавалося, що з його порожніх грудей має вирости дерево. Що стоятиме отак людиною-деревом і торкатиме гілляччям неба, хмари кластимуться на голову, ніби перука. Сонце розчісуватиме гребінцем променів той дивний чуб — спадатимуть на поля гарячі тумани...

Скулений у грудку, засинав. Знову пропадав зі світу: не хотів і не міг бути деревом. Не хотів стояти на одному місці й безсило махати до неба руками-гіллям. Йому призначено йти. Призначено щось знайти у цьому світі, а щось знайти — значить зрозуміти. Тому стогнав крізь сон і просив подумки: хай, розплющившись, побачить омитий росами ранок...

Часом йому здавалося, що клапті туману, які лягали на землю, ставали перекотиполями, і він думав, що, коли покотяться йому назустріч, доведеться вступити з ними у змагання, як Самсонові з левом. Не боявся того, бо мав уже в собі силу. Ішов просто на ті перекотиполя, і вони не витримували: розпадалися й пропадали, як туман, бо й були, зрештою, туманом.

Поступово наростало в ньому впевнення, яке з’явилося бозна-звідки: він не людина в цьому світі, але йому не можна й без людей. Згубив на бойовиську щось таке, чого не можна губити. Оте маленьке, кругленьке, без чого годі існувати. Оте, що дає змогу тверезо бачити світ і не дуритися маревами.

Скулений у грудку, чекав. Пропадав зі світу, але не хотів його втратити. Тоді в ньому й пробуджувався біль. Тоді він і стогнав тяжко.

Але водночас прокидалось, ояснення — без того не міг іти. Не міг тверезо дивитися на світ, бо його таки треба пізнати. Хоч якось пристосуватися до життя і до людей, куди так нагло тягло. Вжене боявся зближення з ними, бо за час оцього ходу почав мінятися. Щось у ньому утверджувалося і кріпло — не так знання, як упевнення. Через це мав силу йти цілий день, а коли падав знесилілий, відчай його вже не брав...

Дощ пройшов так само раптово, як і почався. Хмара зі своїми шаблями та громами поволоклася далі, а він подумав, що це перший дощ, який застав його в дорозі. Не було біля нього звичної зграйки мух, і це раптом звеселило його. І хоч так само пекло в грудях, рушив у шлях упередній бадьоріше.

Втекти від мух, однак, йому не вдалося. За мить знову зазуділо біля вуха: висіла за плечима прозора хмарка. Крутливі й швидкі мухи переганяли його і відставали, збивались у льоті одна з одною, і странній понурився упокорюючись. Не мав права радіти, бо раптово починав боятися самого себе. Ноги його черпали дорожню грязюку, а коли траплялася калюжа, не обходив, а брів навпрошки:

2

Лежав у полі і вдихав у себе запах зела. Вже не цікавився тим, що було в минулому: не потрібно воно йому стало. Тіло гуло від утоми, а над головою безживне висіли купчасті хмари. Хто зна, може, це одна із хмар скинула його на землю й пустила, пославши навздогін лиховісного ворона, який час від часу каркає над головою. Але є там у небі ще один птах. Срібногорлий і веселий, котрий підбадьорює його ясним співом. Власне, все було складніше. Вдень чув над собою срібні передзвони, а ночами його переслідував ворон. Ішов на нього й кричав, задираючи вгору дзьоба. Мав широкі груди й червоного рота, лискуче пір’я й пекучі очі. Тоді странній прокидався й довго лежав без сну, з цікавістю вдивляючись у засипане зорями небо.

Після дощу знову цілими днями нещадно палило сонце. Повітря аж тремтіло від спеки, а на обрії похитувалися сиві перекотиполя. Він ішов, обкипілий потом, і йому здавалося, що тіло покривається соляною плівкою.

І все-таки не думати про себе не міг. Знав, колись була у нього мати, але з цим словом не в’язалося ні образу, ні почуття. Сушило горло, але не міг змочити його водою. Хапав губами траву і пробував жувати. Мав би відчувати голод і дбати про харч. Від часу, коли покинув бойовисько, тобто відтоді, відколи щось-таки пам’ятав, не було в роті ні ріски, але це також його не турбувало. Хапаючи губами траву, нагадував собі акт їдження, але й це не будило голоду.

Дивився у залите яскравим сяйвом небо. Сонце тремтіло, наче кинута вгору золота куля. Навкруги стелилися сині й зелені пасмуги. Він відчув, що чогось чекає, — мало зараз збутися. Насторожився і став напнутий, наче тятива.

— Бов! — почув він раптом дзвінкий, наче задзвонило саме сонце в небі, звук.

— Бов! — почулось удруге, і він звівся на ліктях, наслухаючи.

Дзвін бив і бив з однаковими проміжками, монотонно й ніби байдуже — весь простір заповнився сухими мідними хвилями. З’явився вітер, дихнуло в обличчя розімлілими на сонці травами, та й перекотиполя на обрії стали рости, нагадуючи вже не туман, а далекі міські стіни.

Тоді він встав і подибав просто на звук, і знову перед ним простелилася звичайна степова дорога, а попереду все виразніше й виразніше виростали з серпанку міські стіни. Хиталися, наче у воді, — блищали дахи храмів і черепиця покрівель. Не хотів думати, що це — мана, тож не пришвидшував ходи, а тільки тримався звуку, що вряди-годи розбивав на мідь повітря. Не спускав з очей хитких стін і веж, знав,

що скоро побачить людей. Можливо, щось тут і відбудеться, непередбачене, але конче йому необхідне, — радіти ж не поспішав.

Цього разу перед ним лягло таки справжнє місто. До сліз в очах видивлявся мерехкий простір: дорога добігала до розчинених воріт, а жита кінчалися тут, де спинився. Знову щось зворушило його: тривога чи біль, а може, передчуття. В цей час брама розчинилася — іржаво зарипіли вереї. Озирнувся: за плечима, як завжди, висів гудливий рій мух. Махнув на них, але марно. З воріт виїжджали один за одним вози. Странній швидко пішов назустріч тим возам, але невдовзі змушений був зупинитися: ноги його не слухалися. Сів на узбіччя й чекав, доки ті вози доїдуть до нього. Спокійно й сонно ступали в розпечену куряву воли. Вози порипували, і йому було приємно слухати цей звук. Странній дивився на той виїзд крізь примружені повіки. Треба було пропустити валку, щоб увіти у середмістя, і він терпляче очікував. Вози були великі, криті — палуби, біля кожного ступав погонич, одягнений у чорне вбрання, яке спускалося до п’ят, і лише внизу поблискували черевики із зав’язаними биндами. У руках візники тримали по довгому, вузькому ножеві, а замість облич у них стриміли загнуті донизу дзьоби. Очниці було засклено, і ті скляні очиська дивно блимали проти сонця. Пальці рук у візниць покривалися рукавицями з довгими кігтями.

"Морові лікарі", — здригнувся странній.

Один з лікарів, котрий ішов услід за валкою, побачив страннього і повільно попрямував до нього, черпаючи черевиками куряву. Був кремезний, широкий у грудях і важкий у ході.

— Хворий? — спитав коротко, і голос його з-під маски зазвучав голосно й насторожено. — Чого тут стираєшся?

Странній намагався не дивитися на лікаря, бо це могло його злякати.

— Хочу, пане, пройти в місто, — сказав він, розглядаючи свої розбиті патинки.

— Живеш там?

— Ні, — сказав стравній. — Не живу і не маю нікого рідного.

Лікар сердито блимнув на нього скельцями машкари.

— Шукаєш смерті?

Странній таки намагався не дивитися на лікаря. Водночас йому було й утішно, що той його не боїться.

— Я довго мандрував, — відказав спокійно. — Гляньте, пане, на мої патинки. Я вже не раз зустрічався з мором і дечому навчився. Від мору, пане, не рятується той, хто тікає. За містом мор лютує не менший і так само косить людей. Найліпший спосіб сховатися — наблизитися до нещастя.

— Дивні думки, — не без іронії сказав лікар. — Але цей бенкет, затям собі, гіркий!

— Знаю, — сказав странній, дивлячись, як запалав рожевим полум’ям захід. — Спершу я, як і всі, тікав від мору й тинявся де доведеться. Загинули мої рідні, і я залишився сам. А самотою жити, пане, — невелика радість. Отож вони й прийшли до мене, ці думки, що їх ваша милість назвав дивними.

Вози тоскно й глухо рипіли. Зрештою почали завертати на поле, і тільки тепер странній помітив, що там викопано кілька ям.

Лікар коротко блимнув на страннього — втомлений і байдужий був. Може, тому махнув кігтистою рукою й подався до возів.

Странній побачив перед собою вільно розведені ворота, не було біля них і сторожі. У глибину безживне тяглася мощена вулиця: Відшліфований брук лискотів під сонцем синіми лобами. Щось звело його з узбіччя і штовхнуло в плечі. Над головою звично загув рій мух. І досі бемкало в середмісті, і странній, ще раз зирнувши в той бік, де візники вже зносили до ям страшну ношу, повільно рушив у ворота. На нього дихнуло розпеченим від денного сонця каменем і якимсь особливим сопухом, котрий миттю нагадав йому давно покинуте бойовище.

3

"Пустка в місті, — думав він, — як і в мені".

Ледве пересував ногами, з натугою кладучи їх на брук, і вперше відчув, яка глибока в його тілі утома. Боліло в грудях, бо, відколи переступив міську межу, став почувати себе гірше. Вулиці були вузькі, закурені, а над головою вряди-годи проносилися зграї мух. Ті, що їх привів з собою, відразу ж розчинились у цих тьмах. Спадав вечір, і стіни покривалися тонкими сутінками, а він все дибав, відчуваючи, як його почина похитувати. Горіли освітлені сонцем шпилі церков та костьолів, і хрести їхні яскраво блищали. Громадилися навколо вікна і стіни: здавалося, він потрапив у кам’яну пастку, і вона от-от його в собі замкне. Навкруги було тихо, аж чув, як голосно треться під ногами пісок. Кроки лускали об навколишні стіни, ніби трощив він горіхове шкарлущя. Дихнуло нудотно-солодким сопухом — проходив біля брудного струмка, що протікав через місто, — в ньому пливли нечистоти. До того долучався гострий запах вапна — його сувої витікали з прочілів, перебитих хрестами дощок. Наче білі язики будівель, вони лизали сутінь і її задуху. Странній минув церкву, двері її були розхилені. На костьолі, проте, висів добрячий замок, другий і третій теж були позачинювані: мор почався тут не відсьогодні.

Сів на облущений ґанок. Повітря стояло густе, гаряче й незворушне, з тим-таки солодкаво-сопушним віддихом. Неба наче не було — сама мряка. Звідусіль німо витиналися стіни, але странній не вражався на безлюддя. Сторожко наслухав і поступово напивався тиші, яка панувала навкруг.

Лежав у темряві покинутого дому. Тамував гострий біль у порожніх грудях, і чи від нього, чи від глупої тиші навколо, здалося, що тіло його починає розкладатися. Що він легко може розсіяти себе по цьому місту і так пропасти. Що в ньому, зрештою, немає отого малого й круглого, яке збирає єство і кріпить його; що він плиткий, як ця сутінь, і варто тільки докласти волі — і його таки навіки не стане. Думки ніби висіли в солодкавому повітрі, а тіло розметалось у безладді. Здається, ноги його гуляли порожнім містом, він чув навіть рип піску під підошвами: здається, руки тримали, затиснувши кулаки, згустки темряви з кутків. В порожніх грудях сухо й гаряче стукотіло серце: очі, здається, покотились у ніч, як два світляки. Просвічували темряву й жили сподіванкою, що все-таки настане той благословенний мент, коли він зможе зібрати тіло в єство і колись таки заживе, як людина. Його мозок повільно і з натугою складав докупи все, що міг узяти з минулого, але скоро втомився від цієї роботи. Не може людина, розкладена на частини, жити; не може така людина щось вирішити; не може вона й мислити, хоч такої здатності її ніби й не позбавлено. Вона може хіба що боліти, отож слухає власний біль, а руки її спазматичне стискують темінь з кутків...

Але щось йому заважало. Ну, звісно, там, у глибині дивної й настороженої тиші, озвався дзвін. Але не так, як давніше, — дзвін спалахував і завмирав. Від того странній напружився, тіло його знову зібрало розкидані члени і поступово наливалося енергією. Очі тихо запалали, а груди задихали частіше.

За мить забухав чобітьми по сходах, а коли вискочив на вулицю, зупинився. Глухо й тоскно розламувалося хрипке бемкання. Пішов спершу повільно, наче винюхуючи, але напрям брав певний. Здалося

йому, що той незвісний дзвонар, загублений у темряві, когось чи чогось прохає, щось йому конче треба від цієї глухої пітьми. Затихало і знову спалахувало, і хода страннього мимоволі почала улягати тому ритму: коли дзвонили, майже біг, а коли затихало, ступав поволі. Густий піт котився з чола і зі щік, а губи висохли. Облизував їх шорстким язиком і відчував, що небо майже спустилося на дахи. Наче не було навколо ні душі, тільки вони двоє з тим розпачливим воланням дзвона.

Зрештою мусив спинитися, бо звуки пропали. Дзвіниця мала бути десь поруч, але бачив довкола глухі стіни. Знову бемкнуло, цього разу лише двічі, і странній метнувсь у бічну вуличку. Світла було мало — якийсь напівозводнений кисіль. У тому киселі він вирізнив дерев’яну вежу й хутко подався до неї. Але вежа мовчала.

Був, однак, упевнений, що прийшов саме туди, куди його прикликано. Нерушно стояв і чекав. Стовбичив, ніби непорушна тінь, — бовван без обличчя й живого тіла. Навіть дихати перестав: лив самий тільки чорний потік власного погляду: двері у вежу були розхилені, і в них проглядалося кілька приступок.

У глибині, де пропадали дерев’яні сходи, почулися рипкі звуки. Вже виразно чув, як натужно вгинаються під ногами приступні — чоловік, котрий спускався, йшов так само нерівне, як дзвонив. Збігав сходами, а тоді зупинявся, начебто передихав, знову робив кілька кроків, а потім біг, голосно гуркочучи приступками. Зрештою, вивалилося з темені. темне тіло — чоловік спазматичне схопився за одвірок і з натугою вирівнявся.

Отут вони й зустрілися. Дивилися один на одного: дзвонар зі страхом, а странній — з цікавістю. Вдивлялися навзаєм один в одного й нібито впізнавали себе. Сіра сутінь, що обступала їх, розступилася, довкола просвітліло, а може, освітили вони отак себе самі? Странній уздрів ченця у порваній рясі, той відштовхнувся від одвірка і ступив кілька кроків назустріч. Став і замахав руками, намагаючись зберегти рівновагу, а може, хотів щось сказати? Тоді й відчув странній дивний

струс: його мозок пойнявся яскравим вогнем, і від того ще яскравіше освітився дзвонар. Був ніби оторочений ясно-синім вогняним кільцем, завмер, по-чудернацькому вигнувшись, і подався всім тілом до страннього. Тоді відсахнувся і позадкував, аж доки не обперся об стіну дзвіниці. Вдарився глухо й повільно почав сповзати на землю. Странній стрілою кинувся до нього — тканина чернечої ряси з тріском розлізлась у пальцях, ніби була зіткана з павутини: вони обоє уздріли один одного так близько, аж дихати перестали. Странній простяг руку до оголених грудей дзвонаря — спалахнуло й заграло зелене світло. Зирнув із солодким жахом і раптом згадав, яке має бути власне обличчя. Он воно, те, що загублено на бойовиську, он воно — причина його болю й безпам’ятства.

Відбувалося щось незвичайне: він сам ставав отим ченцем, котрий безживне розпластався перед ним на землі. Порожні груди страннього раптом наповнилися прохолодною вільгою, відчуттям звільнення і тихого щастя — ченцеве "я" увіч переходило в нього, затоплюючи кожну клітину тіла. Наповнювався живою присутністю цього донедавна чужого собі чоловіка і вже знав його ім’я. Знав усе, що може знати людина про себе, пізнав навіть страх, що відчув чернець у хвилини кончини, — себе порожнього побачив серед вулиці. Щось високе, сіре, безлике стояло й лило чорний вогонь погляду, щось не схоже на людину, але в людському образі — сірий птах з велетенськими, складеними за плечима крильми, простягнута вперед кощава рука з пазурами; господи, здригнувся раптом странній і впав, гримнувши коліньми, на брук. "Господи, — зойкнув він, схиляючись над розпластаним, бездиханним тілом, — що це відбувається?" З його очей покотилися сльози — оплакував він отого неживого і розпростертого, оте тіло, що поволі дубіло й виставляло до сірого неба оскалене, неживе лице.

Ні, він ніколи не знав того, котрий так нагло помер у нього на очах; ні, він не міг уже його пізнати, отого сірого й безликого, якого так нагло перелякався. Ні, йому треба тікати звідсіля, тікати неодмінно. На ньому з’явилася чудна одежа, стара, сіра ряса, а коли запустив він пальці у волосся, здивувався, що густе воно й кучеряве. Він струснув тим

волоссям і, не озираючись, пішов швидким кроком по залитій місячним світлом (хоч недавно ніякого місяця не було) вулиці. Вулиці чи дорозі, бо стіни навколо раптом почали розтікатися й плавитися, і війнув на нього легкий подих напоєного польовими запахами нічного леготу.

———————

1

Я задоволене ліг під деревом.

Приємно нило тіло, як після любої роботи чи вдалої мандрівки. Зрештою, я нічого особливого сьогодні не вчинив та й мандрівка моя була абияка: від міста до міста. Тут, неподалік міської брами, в затінку дикої грушні, я ліг спочити, щоб послухати солодку втому у тілі й роззирнутися, як любив, на божий світ. Небо в просвіті грушевих гілок лило синє сяйво, стояла теплінь, м’яко тепліли хмари, дзвенів жайворон, шаруділи в сухій канаві ящірки, від недалекого ставу дихало вільгою, тож я безтурботно заклав за голову руки й дивився, аж млоїло мені в очах, на яскраве небо. Вишні сфери клали мені на лице блакитну печатку, а вуста мимоволі почали ворушитися, поспівуючи чи молячися, — складали високоштильні й фігурні латинські гекзаметри. Моє порожнє черево стягувалося очкуром, а босі ноги вільно розкинулися: на підошвах давно наросла груба шкіра, світліло тільки між пальцями. Врешті, я мав і патинки, але беріг їх для холодного часу.

Сьогодні ж був великодушний: хоч з’їв тільки скибку хліба, не пекла душі туга; волів радше полежати, ніж стукатись у зовсім недалеку міську браму. Бо хіба то не задоволення: лежати отак і розчинятись у зелені? Волосся тоді ніби зростається з травою, а ноги з землею. Очі переливаються в небо, а тулуб росте, ніби корінь, що виткнувся з земної товщі. Наді мною лагідно пошумовує грушня, монетки її листків сухо шелестять, і крізь те листя я прозирав глибину блакиті, шепочучи складену колись мною чудову "Еклогу" — зворушливу пастушу пісню, у

якій героями виступали люди нашої землі, приоздоблені пишними латинськими іменами. Я шепотів, а часом щось проказував уголос: в канаві шаруділи ящірки, і лише чорний ворон, що сів на верхівні грушні, уважно вислухав мої слова. Зрештою я недовго втримував такий урочистий настрій — з моїх вуст почала сочитися знадлива пісенька про гарненьку дівчину Галину, яка обіцяла подарувати коханому вінка, коли б тільки той коханий захотів. Я промуркотів двічі приспів, і мені на обличчя впала сонячна пляма. Спершу здалося, що задзвонив од міста дзвін, але пляма ніжно гріла мені щоку, солодко мені стало і тепло: зрештою, подумав я, чи так конче мені треба поспішати в місто, коли так пригідно й чудово лежати під оцим ошатним грушевим шатром!..

Я сів над канавою, спустивши ноги в канаву (а може, й дрімав уже солодко і все це мені привиджувалося), й побачив трьох обірванців, які простували дорогою: один тягнув на спині вертеп, другий — звізду, а третій — клунок з ляльками.

— Гей! — гукнув я на подорожніх, жартуючи. — Чи не показали б ви, хлопці, мені виставу, адже я пан собі на славу! Маю я грошей много, отож висновую з того: заплачу вам грушевими листками, ніби битими талярами!

Обірванці зупинилися, і я здригнувся. Не мали облич, лише черепи. Стояли на дорозі, розвернувшись до мене і начебто чого чекаючи.

— Перепрошую, панове, — знову сказав я весело, — за моє нерозважне слово. Здається, вам не мене треба, а чистого неба. Йдіть туди, де сонця щедро наколото, там вам заплатять справжнім золотом.

Кістяки так само дивилися на мене, і від того аж ноги стерпли, а по шкірі почали повзати мурахи. Кістяки шкірили блискучі зуби, а я подумав, що, може, ліпше було б звернутися до них не простою мовою, а високопомисельною латиною, коли ж передній раптом зворухнувся, скинув із себе вертеп і поволі рушив мені назустріч. Я обачно

перехрестився й подумки позначив дорогу до втечі, але тіло мені так закоцюбло, що не зміг і пальцем кивнути. Тільки язик мій був вільний, через що я й мовив у те уважно виставлене супроти мене кістяне лице:

— Вибачайте, панове: хочу вам сказати, що дозволив собі негречно з вами пожартувати. Думав, що ви, як я, гультіпаки, аж у вас золочені кульбаки.

Щоб не помилитися, я повторив це ще й латиною, ладнаючи слова в доладний гекзаметр. На те моє слово всі вони рушили до грушні, прихопивши вертеп. Я придивився пильніше до скриньки, яка захиталася над головами подорожніх. Була висока і широка. Зроблено її з тонких дощечок, а короб розділявся на два поверхи: Вифлем та Іродовий трон. Біля Іродового трону висів дзвінок, підлогу викладено хутром, а весь вертеп вифарбувано у червоне. Ліхтарня звізди — із грубого, перемащеного салом паперу, і від неї відходило шість великих рогів. Подорожній цупко тримав звізду на високій жердці і крутив її лівою рукою — проміння звізди зміщалося. На одному боці ліхтарні було намальовано людське обличчя, схоже на сонце, а на другому — поклін магів. Усередині горіла свічка, хоч стояв ще день.

Подорожні заспівали без слів, розкриваючи й закриваючи роти. Було дивно, що колядують вони у травні і що виконавці цього дійства такі чудні. Зрештою до мене дійшов і голос. Лунав збоку, наче витворювався не з вуст подорожніх. По вертепу вже бігали ляльки, і я, відкинувшись на стовбур, сидів собі паном і впізнавав: Жінка з дитиною, Смерть, Чорт, Селянин з батогом, Пан і Пані, Паламарях Янгол, Аарон і Давид, Ірод і Три Царі. Всі вони щось співали, горлали, а збоку гучав металевий голос, виспівуючи з нудною одноманітністю одні й ті ж слова про янголів, щоб вони гарно співали й віддавали честь богові...

Я лежав, заплющивши очі. Здається, я таки заснув і сонце трохи напекло мені голову. "Що це зі мною?" — думав натужно, але думки в мене плуталися, і я згадав, що увечері засидівся був у шинку з рибалтами[1] і добре з ними кружлянув аква-віти. Тож хай собі буде цей

сон, думав я, і хай собі бігають, як миші, по вертепу ляльки. Вони були сірі, ніби припалі порохом, і все з хвостами, хоч я добре знав — це патички, на які їх настромлено.

"Оці сірі миші, — думав я, — які біжать через вертеп, — це дні наші; оці сірі люди, в яких тільки черепні кістки, — це страх наш; оця густа корона грушні, що шумить над головою і пересіює через себе сонячне проміння, — це земля наша, яка пливе в небеснім морі, а цей вертеп оповідає історію мого життя!"

Я намагався з’єднати все докупи, щоб все-таки вирватися з червоного полону, в який утрапив мій мозок, але ляльки бігали й бігали, ніби миші, а в повітрі лунав металевий спів. Слова засідали мені в мозку, наче кілки, і я вже починав співати й сам. Згори на мене дивилося немилосердне сонце, сонно і м’яко ворушило промінням траву, і ящірки виростали в моїй уяві на величезних, дивоглядних звірів.

— Прошу, пане, — почув я над собою високий, надтріснутий, голос. — Маєте платити за виставу. За співи з представленням, адже ся назвали грошовитим паном. Платіте!

— Хіба очкур зі штанів, — пробурмотів я, перевернувшися зі спини на живіт.

Але я все-таки дивився вертеп. Селянин із батогом бився зі Смертю. Лупив її з виляском пужалном, а вона стояла усміхнена й байдужна. Він розтрощив уже пужално і став, безсило опустивши руки. Зрештою я побачив і Чорта, що показував селянину сувій.

— Не підписуй! — гукнув раптом я. — Хочеш біду собі на голову взяти?!.

Троє подорожан повернули до мене порожні зіниці. Вони все ще співали, а я дивився; як поволі заходить на овиді сонце, і слухав, як

дзвенить у повітрі високий, печальний звук. Бачив хмари, які обливалися кров’ю, червоне коло, що сперлося на верхівку горба. Тепло дихала земля, на неї скрапували пелюстки грушевого цвіту, і від того чувся тонкий запах меду. І мені здалося, що я починаю розуміти ту дивну виставу, яку показують мені ці троє обірванців. Вони ж бо — моє життя, яке прожив до цього менту, все моє баламутство і всі мимовільні й довільні переступи. Ця вистава — засторога мені, щоб одумався я й перестав даремно тулятися по дорогах, щоб нарешті знайшов прихисток у цьому світі, бо моє життя — цілковиті мандри. Нічого не зробив я ні доброго, ні поганого, а тільки пащекував, їв хліб прошений і тинявся. Нікому від мене не було солодко чи гірко, і жив я все-таки не як людина, а як тінь. Нехай приносив людям веселість, але чи не обійшлися б вони без моєї веселості; нехай давав утіху самотнім молодицям, але й без мене знайшли б вони її. Я трохи злякався такої гострої пересторо ги, хоч майже твердо знав: все це тільки химерна гра уяви, бо я спокійнісінько лежу під грушнею і сплю. Я можу уявити себе в цьому напівморочному стані будь-ким, навіть пребагатим-дукою, котрому нічого не варто видобути собі з кишені золотого дуката й кинути цим вертепникам. Я можу одягти себе в цьому сні в пишні шати і сісти в золоту карету, і хай мене везуть найкращі турецькі коні. Але щось із тої вистави проникало мені й до серця, і від того відчув я, що в грудях починає тонко боліти, і що я, напевне, залежав лівий бік, і що в мене стоять в очах справжні сльози, бо я трохи й каюся за своє гуляще й безпритульне життя. Але думаю я й інше: й такі, як я, потрібні світові. Хоч би для того, щоб не закисали люди у буденні, щоб могли на хвилю забутися і відчути добру заздрість: бачать-бо в мені від усього звільнену людину. "Не така марниця — воля", — вирішив я, перевертаючись на другий бік. Мені стало погідніше, і не боліло серце, і зміг я уявити себе багатим і мислостивим.

— Гей, ви, як вас там назвати! — закричав я вертепникам, що вже складали манаття. — Стривайте! Я хочу винагороду вам дати!

Подорожні спинилися, одночасно повернувши до мене жовті й моторошні черепи.

— Ви мені непоганий вертеп показали і немало доброго мені розказали. Я упізнав усі свої вади і звади і каюся в усьому неґречному і нестатечному, що вчинив я у цьому світі і узимі і вліті. Але кожен у ньому так проживає, яке призначення собі має! В кожного є неписана доля, і є на теє божа воля, — я показав на залите малиновою барвою небо. — Тож навіть у сні не судіте тих, котрі зла не чинять у світі!

Подорожани стояли супроти мене й дивилися, і я раптом зрозумів: очевидно, даремно це говорю, адже їхні голови порожні. Тому уявив у себе кишеню, набиту золотом, і уявив, що вийняв звідти битого таляра, а відтак кинув у одну із трьох наставлених до мене долонь. Монета дзенькнула, як об камінь, і я уздрів трьох вершників, які швидко помчали по дорозі. Курява огорнула мене з голови до ніг, і я голосно чхнув, пробуджуючись, щоб повіншувати собі ж таки доброго здоров’я.

2

Я входив у міську браму. Рипіли вози — саме проїжджала валка, і я, щоб не мати діла зі сторожею, долучився до гурту — вже зараз до подорожніх ставилися з підозрою через мор, який з’явивсь у далеких краях. Отак я увійшов у тісну, брудну вуличку, над якою вивишалися сірі стіни з малими вікнами. Посеред вулиці дзюркотів потік, несучи з собою нечистоти: шкаралущу, розварені овочі чи просто гній.

Був задоволений, що потрапив у місто, — ліг на душу ласкавий спокій, і я не без осолоди потинявся по вулицях, стережучись, однак, розхилених вікон. Але на одній із вуличок лиха пригода таки не обійшла мене, бо довелося пропустити повз себе повіз, а Що за завіскою мигнуло гарненьке шляхтянське личко, я так на нього задивився, що не встиг відскочити — згори на мене линула брудна злива помий. Я підскочив од несподіванки й перелякано стрибнув на зворотний бік вулички, звідки замахав кулаками на розхилене віконце. Кипів од обурення, але у віконці з’явилася така пухка й затишна молодичка і в неї так м’яко випнулися, притиснуті до лутки високі перса, що лайка застрягла мені в горлі.

— Вибачте гріх мій, панотче, — сказала ніжно молодичка. — Я вельми шкодую за вчинену вам прикрість і прошу натомість завітати до мого шинку: дам вам умитися і, коли ваша ласка, нагодую чим бог послав.

Я все ще стояв з розтуленим ротом, так був уражений покірливістю й люб’язною чемністю молодички. Струснувся, як міг, і знову зирнув у віконце: молодичка люб’язно покивувала й усміхалася. Коли ж погляд мій знову впав на її перса, то в голові мені легенько запаморочилося. Я навіть забув, що облито мене нечистотами і що мав би, для годиться, трохи посердитися, окрім того, голосно обізвався і мій живіт, у якому тлів тільки кусник з’їденого сьогодні вранці хліба. Очкур мій ледве тримався на кістлявих клубах, а горло мимоволі проковтнуло слину.

— Мій шинок, панотче, славний на цілу округу, — сказала господиня. — Всі довколишні шинкарі киплять супроти мене заздрістю і ладні повісити мене за це.

— І не завадило б, — буркнув я, відчуваючи, однак, що вже давно здався і що несила мені витримати аж перед двома спокусами: обіцяною їжею і такою принадною молодичкою.

Увійшов у темні сіни і задихнувся од кислого запаху, що тут стояв. Не відав, куди йти, вхідні двері, на лихо собі, зачинив також, тож лапав шарудяві стіни і ніяк не міг натрапити на двері внутрішні. В цей момент відчинилися вгорі дверцята, і я побачив у них колихливе тіло господині. Вона заступила прочіл — вгору вели старі, дерев’яні, з обламаними перилами сходи.

— В такому славетному шинку такий поганий вхід, — буркнув я, збираючись по сходах.

— Ще жоден не заблудився, — добродушно сказала господиня, і я побачив, що в неї з-за спини визирнуло чоловіче обличчя, яке подивилося на мене не без інтересу.

Чоловік мав добрячу носяру, а все його обличчя, навіть той ніс, незважаючи на жовте світло свічки, яку тримала в руках господиня, були попелясто-сірі. Тільки вуста полум’яніли червоними п’явками, чоловік усміхнувся і щось прошепотів на вухо шинкарці.

Я переступив бажаний поріг і втрапив до величенької кімнати. Освітлювалася вона тільки невеликим віконцем, саме тим, куди визирала була молодичка, і в сутінку губилося кілька довгих столів, на яких блимав ряд невеличких свічечок. Молодичка вже стояла біля столів, і я використав нагоду роздивитися її пильніше. Обличчя мала м’яке, широке, на щоках — дві ямочки: усміхалася, очі трохи запливли товщем, але дивилися молодо й блискуче. За столами сиділо товариство, яке мені видалося трохи чудним: були тут обідранці й одягнені в ошатну одежу, бородаті й голені, молоді й старі, але всі схожі поміж себе, однаково сірі на обличчя й однаково мовчущі. Розвернулися на своїх місцях до мене й дивилися з немалим інтересом.

Чолов’яга з великим сірим носом, котрий виглядав був з-за спини шинкарки, пішов мені назустріч, несучи на обличчі чемну усмішку. В руці в нього тремтіла запалена свічечка.

— Ласкаво просимо, панотче, до господи, — сказав він. — Всі оці люди, яких бачите, — вчені мужі, які збираються в цьому затишному місці, щоб порозмовляти про справи високі й божественні. Чи дозволите, ваша милість, омити вам ноги?

— Мені ноги? — здивовано перепитав я, підіймаючи свою затверділу й покриту невимивним брудом ступню. — Але ж, пане! Що вам до того?

Мені здалося, що він кпить із мене, — назвав-бо мене й вашою милістю, хоч добре бачив, у яку одежу я одягнений.

— Всі ми виховуємо в собі святе смирення, — сказав сіроносий і, взявши мене під руку, повів у кінець столу, де я побачив жбан і чималу мису із налитою водою.

— Братіє! — смиренно проголосив сіроносий. — Омиємо брату нашому, святому мандрівнику, вбогому божому посланнику, ноги і смирімо перед ним гордість нашу.

Мені на плечі лягли владні долоні й припечатали моє тіло до лави. Сіроносий схилився переді мною й поклав мої ступні у мису. Обережно мив їх, начебто трохи й бридячись, а за хвилю звівся і струснув із рук бризки. Натомість підійшов інший із застільників і так само покірливо зігнувся переді мною, залоскотавши в п’яти. Я ледве стримався, щоб не зареготати, але всі були надумір урочисті й надихнуті. Вже третій, а тоді й четвертий мили мені ноги, і я благословив їх, міркуючи, що коли їм складає задоволення мити мені ноги, чи треба мені опиратися: робити таку послугу я аж ніяк їх не просив.

Шинкарка змінювала воду аж тричі, і тричі ставала та чорна: ніколи ані до того, ані після не вимивав я так ретельно ніг. Благословляв кожного, хто трудився й упосліджувався біля мене, і всі смиренно цілувала мене в руку. Шинкарка пронесла повз мене таріль із печенею, і запах її був настільки гострий, що тіло мені мимоволі затремтіло, а в животі жорстоко завуркотіло. Я аж потягся за тим тарелем, натомість обпікся об пильний погляд, яким дивився на мене сіроносий.

— А тепер, — сказав він, — запросимо нашого дорогого гостя і добродійника до скромної учти.

Двоє з його людей підхопили мене під руки й бережно повели до столу, ніби боялися, що я не дійду до нього сам, а по дорозі розсиплю

свої маслаки. Урочисто всадили на лаву, я голосно втягнув у себе повітря — печеня пахла запаморочливо — і знову зіштовхнувся з урочистим поглядом сіроносого.

— Мене звуть Іван Кураківський, — поважно сказав він.

— А я той, котрий чернець Григорій, — назвався і я, відчуваючи, що аж дубну від отих дивовижних запахів, котрі так щедро розточував таріль із печенею.

— Зараз ми вкусимо святого хліба, — сказав сіроносий, і очі його з обличчя пропали, засвітилися тільки самі більма.

Всі почали так само щиро молитися, а з ними і я, бо не мав нічого проти доброї молитви, яка очищає й обнадіює людину, аби тільки не задовга була.

— Чи простили ви, панотче, мимовільний гріх мій? — смиренно спитала шинкарка.

— З приємністю, дочко, бо ти впала мені в очко, — відказав я. — А ще більше тебе вподобатиму, коли щось смачненьке жуватиму...

На це моє досить звичайне слово всі обличчя за столом повернулися і стали ніби олив’яні тарелі: холодні та безживні. Просто мене сидів сіроносий, зорячи на мене примруженим і, мені здавалося, підозріливим поглядом, а на вустах у нього зацвіла пісна усмішка. Я трохи острашився й кинув оком, простуючи дорогу до втечки. Звісно, мірив я оком до того малого вікна, в якому бачив був шинкарку, — щоб дістатися туди, треба було б мені перестрибнути через стіл.

— Я гадаю, — сказав урочисто сіроносий, — що перш, ніж оддатися богомерзькому ділу й насищати мерзенну плоть свою, ми мали б очиститися духовною бесідою...

— Але то буде жахне, бо тут, пане, так пахне! — вигукнув я, кивнувши на таріль з печенею. — Тож давайте, коли ласка, хай єднається хліб і казка, будемо собі їсти і благословенну розмову вести. І Христос хлібом насущним не гребував, і од нас так чинити розумно требував...

Навколо зависла тиша, Я міг і не дивитися на своїх співтрапезників, бо й так знав: не обличчя на мене дивляться, а олив’яні тарелі. Очі з обличчя сіроносого знову пропали, я побачив більма: вуста, червоні й соковиті, як у жінки, заворушилися молячись.

Тоді я обдивився кімнату пильніше, вона була така простора, що погляд губився у ній, а стіни в глибині ніби розтавали. Сонячна стяга од вікна освітлювала малий її простір — саме той, де стояла миса з водою, в якій мили мені ноги. Я зітхнув і вирішив забути пересторогу, не мав уже сили боротися з запахами, які хвилями випливали з тареля: голова мені наморочилася. Зрештою, яка небезпека може загрожувати злидареві? Я вільний собі птах-пташило, висловлююся красиво і фігурно, а коли це їм не до шмиги — мене то не обходить. Я вільний собі ходець-мандрівець і завтра буду далеко від цього дивного місця — влади не мав наді мною ніхто, а що я хочу без грошей пообідати, то мене сюди для цього й запрошено. Отож я всміхнувся просто у вічі сіроносому, який за цей час устиг помолитися, і, самовільно взявши шмат м’ясива, задоволено вкусив.

— Коли хочете зі мною про світ розмовляти, — сказав я добродушно, наминаючи на обидві шоки, — то ви говоріть, а я буду жувати. Я сам люблю міркувати, через що вирішив од марнотних справ цього життя тікати. Але я не здатний таке спасіння приймати, як це угодники наші святі хочуть учиняти. Вони від людей та спокус ховаються, вбивають свою плоть і через це на вітрі хитаються. Але я відаю: цим вони і душу вбивають, хоч самі, може, того не знають. — Я задоволено глянув на шинкарку, яка стояла неподалік, прислухаючись до нашої розмови. — Я самотній у цьому світі, хочу вам звістити, і це джерело моїх печалей несите. Мислю так: ти за радість хапайся, од життя не замикайся, але

жити по-людському старайся. Коли ж живеш по-людському, будь добрий при тому. Бог сотворив і марноту, тож обижається на того і на ту, котрі з нею од світу ховаються, життя ясноцвітного жахаються і про око людське у святу шкаралущу замикаються.

Я проказав це, не забуваючи й про печеню, і ці люди мали б захопитися моїм умінням робити кілька речей за раз. Вони й справді дивилися на мене з глибочезним інтересом.

— Зразу видно у вас, пане, мудрого чоловіка, — сказав мені один із застільників, високий, худий, із кощавим, незвично видовженим обличчям. — Люди не повинні гребувати марнотами життя, а міркувати саме так, як ви. Не подвиг вести побожні розмови у святому місці, — його брова вигнулася, — але подвиг вести їх у Содомі й Гоморрі.

— Мій шинок вельми порядний, — утрутилася шинкарка. — Я сама чесна християнка і щонеділі відвідую божу службу, а буває, й частіше. Окрім того, завжди щедро жертвую на святу церкву.

— Це я до слова, — ґречно всміхнувся бесідник. — Хто не знає, пані, вашого доброго імені. Балачка наша, коли хочете, духовна, і її не треба приймати як зумисну.

Я тим часом жував. Спокійно, розважно, заїдаючи м’ясиво хлібом і запиваючи питним медом. Солодка знемога поступово огортала все моє тіло. Міг уже відкинутися спиною до стіни й подивитися на товариство з-під приспущених повік. Всі мої співбесідники й зараз були повернені до мене обличчями, які нагадували луджені тарелі, всі сірі й однакові, а ще я примітив, що жоден із них не доторкнувся ані до їжі, ані до меду. Сиділи напружено, ніби чогось очікуючи, і тільки один із них, той, котрий несподівано назвав мене мудрим чоловіком, заворушився й прокашлявся.

— Продовжимо наш диспут, — сказав він. — У мене є чимало сумнівів, які я бажав би розв’язати в присутності такого добро-розумного мужа, що завітав до нас у гості. Ось, наприклад, божество. Воно, кажуть, ділиться натроє. Я про це багато думав, хоч це питання й чисто теологічне. Як може бути триєдине, а все-таки роз’єднане? Коли єдине воно тричі, то й розділене натроє. А тут уже, ваша милість, я починаю плутатися.

— Бо мислите, як дитина, а не як учена людина, — сказав, усміхаючись, я. — Гляньмо на сонце гаряче: гарне, тепле і світить добряче. Ліпоту і тепло кожен з нас у нім пізнає і до ладу їх собі розрізняє. Але все це одну якість складає, одне сонце, й нічого більше немає.

Ця тирада дала мені немале задоволення, і я повторив її ще й вишуканою латиною в доладних гекзаметрах. Побачив, як зламалася брова у мого співбесідника, сіроносий при цьому знову закотив очі, а я, відпивши меду, відкинувся до стіни.

— Слухайте, панотче, — сказав один із бесідників, — а чи не можете ви говорити не так фігурно?

— Але ж то гарно! — вигукнув я. — А що гарно, пане, те немарно. Окрім того, сказати волію, що говорити інакше не вмію.

— Але все-таки божество наше розділене? — вигукнув кощавий.

— Сонце хто розділяє! — вигукнув патетично я, було мені тепло й гарно. Від вікна падали скошені смуги проміння, і свічки на столі ніби виблідли. Я пригладив собі волосся й раптом вийняв звідти курячу кістку: всі оці люди, хоч і мили мені старанно ноги, умити лице не дали. — Кожен з нас, як бачите, шукає і незвідане в собі чи на собі подибає. Сонце не можна розділити, — заявив урочисто я. — Воно може ліпоту, світло і тепло пролити. Від усіх цих трьох речей отець наш господь усіх

нас сотворяє, син перед нами бога відкриває, а дух святий нас душею наділяє. Оце і є Трійця! Але, пані шинкарко, чи не міг би я у вас умитися шпарко, бо од вашої купелі в мене стають думки невеселі.

Шинкарка подивилася на сіроносого, і той мовчки приплющився, очевидно, даючи згоду, щоб я вмився.

— Хочете вимити лице чи все тіло? — спитала ця гарна молодичка, густо зашарівшись.

— Добре буде діло, — сказав я сакраментальне, — коли дозволите, пані, вимити все тіло.

Шинкарка знову зирнула на сіроносого, і той удруге приплющив згідливо очі.

Я звівся з-за столу, і шинкарка повела мене через довгий вузький коридор сходами угору. Вона тримала в руці свічку, і я мимоволі задивився, як м’яко й граційно вигинається її тіло. Свічка була на рівні голови, від того її волосся освітилося, ніби вінець...

Щось зрухнулось у ньому і стрепенулося, відчулося, змінилося, тривожно обізвалося, і увіч проявилася чиясь присутність; можливо, отого страннього, котрий пізніше забере його "я" і почне жити у ньому. Не міг, однак, жити у майбутнє, а тільки назад — майбутнього у ченця Григорія вже не може бути. Отож його життя відкручувалося назад, наче сувій полотна, — стелилася біла дорога, знову у те, що вже колись було ще до цього мору, котрий раптом упав на місто. З’єднання страннього з ченцем Григорієм було таки особливе й дивне. Вони майже не розділялися, хіба тільки в якісь моменти прочувалося щось неспівмірне, тобто біль, який виникав тоді, коли чернець чинив щось неспівмірне до вимог розуму страннього, але це ніколи не впливало на вчинки ченця Грирія. Сувій полотна розкручувався, і розкручувався, і стелив білу дорогу, по якій і пішов той, котрий згубив пам’ять на

бойовищі. Ішов з широко розверстими очима — здивовано жив чужим "я"...

Там, за спиною, залишилися всі оті однакі на обличчя люди, і я, ступаючи вслід за принадною жіночкою, раптом забув про них, наче вийшов з однієї світової площини в іншу. Мене невимовно повабило до шинкарки, аж у голові в мене зашумувало, а може, це так подіяв на мене мед, якого я тут напився, — ніхто-бо із сіролиців того меду не пив: водночас відчув я, як щось шпигнуло мені в серце, щось застерегло. Але хіба можна мати тверезий розважок, коли людину починає бити ота химерна пропасниця?

Ми йшли довгим і темним сутереном, і я не втримався, щоб не торкнутися підборіддям м’якого шинкарчиного плеча і не прошепотіти сяке-таке тепле слово.

— Я самотній, моя дорога шинкарко, — проспівав солодко мій голос, — і від того, на жаль, мене навідує печаль.

— Знаємо цю вашу печаль, — грайливо озвалася шинкарка і жартома пригрозила мені пальцем.

— Певне, що знаєте, — з готовністю підхопив я. — Але чи те, що я, відчуваєте?

— А ця штука вам не заважає? — шинкарка смикнула мене за мою убогу рясу.

— Ця штука для душі спасіння, а ваша краса для ока звесеління, — знову-таки з готовністю обізвався я. — І те, і те в житті необхідне, кожне у світі це знає, багате і бідне.

— Ви штукар, панотче! — милостиво прирікла моя мила і знадлива провідниця.

Ми зайшли в охайно прибране помешкання, а звідти потрапили в дощату прибудову, де стояла повна діжка води.

— Отут можете помитися, — сказала вона, — пізніше я зайду.

Вийшла, плеснувши дверима, а я роздивився. У світлі залишеної мені свічки видно було обшиті дошками стіни, підлога — кам’яна, потріскана і вкрита іржавими розводами — певне, тут і справді милися. Я визирнув у сусідню кімнату, світилося тут лише одне вікно, і я подивувався, які грубі стіни в цьому домі — вікно визирало з глибокої ніші. Я швидко скинув із себе рясу і полив на груди води. Задоволене розтерся, вода була прохолодна, а повітря парке. Здригався розкішно од вільги і щохвилі бадьорішав. Зрештою вилив кухоль води просто на голову й виполоскав волосся, яке чи не найбільше постраждало од помий...

Знову почулися кроки, шинкарка постукала, гукнула до мене, а коли я милостиво дозволив до себе увійти, зайшла із розсвіченим на обидва боки обличчям.

— Можна прибрати? — спитала вона в той час, коли я підперезувався очкуром, зараз він не тримався на моєму животі так сиротливо.

— Дивних гостей у своєму шинку приймаєте, — сказав я, відчуваючи, що став бадьорий і моторний. — Чи ж добрий прибуток од них маєте?

Шинкарка грайливо хихикнула й почала витирати підлогу після мого миття. Я задоволено її оглядав. Відчував те, що має пізнати кожен бурлака, потрапляючи в затишне житло. Було мені сумно і нестримно тягло до молодиці. Я вже не володів собою. Торкнув пальцем її пишний бік і засміявся, відсмикнувши руку.

— Бавитеся, панотче? — добродушно обізвалася шинкарка. — Там на мене люди чекають!

— А може, вони трохи пождуть, а не захочуть, то й підуть, — сказав я і доторкнувся до пухкого шинкарчиного тіла вже цілою долонею.

Вона повернулася до мене, і я відчув шал. Сильне бажання струснуло моїм тілом, і я забув про все: про оцей незвичайний шинок і про підозрілі погляди, якими мене прошивали сіролиці. Ця жінка захопила мене, окрім того, вона сама заграла очима, а я був не з тих, хто дивиться на те з відразою; Я вже відчув біля себе сокровенне, тобто принадну й податливу жіночу плоть. Схопив її в обійми, а вона, хоч і почала пручатися, стала м’яка і тремка. Тоді я махнув рукою, збивши приклеєну до діжки свічку, і та з шипінням упала у воду. Відтак сталося те, на що я сподівався: шинкарка гаряче, аж запекло мені, присмокталася мені до вуст. М’яке, запашне, повне щасливого трепету тіло злилося з моїм, підлога захиталася під ногами, а з тіла сам по собі спав вічний округ очкура.

РОЗПРАВА ПРО ТЕМРЯВУ

Була якась така чудна темрява, незнайома й палка, наповнена солодкою втіхою, коли тіло стає прозоре і юне, коли воно починає жити само по собі, але чоловік не відчуває себе роздвоєним. Гарячий чистий оксамит захитався в мене під грудьми, і я потопав у ньому, ніби приймав ще одну купіль, тільки цього разу гарячу. Темрява, кволо подумав я, розділяє людей, але і з’єднує їх. Темрява недаремно нам посилається, бо вона також, нам потрібна, як і світло. День робить нас звичайними, а ніч зміщує і змішує все, що здається безглуздим удень, тоді знаходиться виправдання дивним та несподіваним речам. Я топився у чорному оксаміті, цілував тепле, палке обличчя, відчував шорстку й м’яку плоть, і було мені так радісно і так весело, що захотілося застогнати чи закричати. Темрява оживлено колотилася довкола: ніколи не відчував я її так гостро. Отак нагло впала на мене й на цю жінку ніч без дна — ми пили її навзаєм.

З

Але те, що пережив я наступної хвилі, могло б уразити будь-кого. Я почув, як у глибині будинку біжить аж кільканадцятеро ніг. За мить двері помешкання, в якім я хотів знайти втіху, було відкинуто і до нас увірвалися всі ті сіролиці, що ми їх залишили у шинку. Сама шинкарка, лежачи на підлозі, продовжувала міцно тулити мене до себе, обхопивши сильними, чіпкими руками, і я рвонувся, щоб таки звільнитись од тих підступних обіймів. У цей час у мене вціпилося з десяток рук, хапнули за одежу й волосся, і я відчув, що відриваюсь од землі. Повернувся й крутнувся, щоб утримати рівновагу, але щось важке вдарило мені по голові, і я втратив тяму...

...Він утратив тяму, і той другий у ньому раптом пробудився. Той, котрий прийшов у це місто в супроводі рою мух і в кого так тонко й невиліковно боліло у грудях. Знову відчув себе звільненим, цього разу вже від ченця Григорія — тихий сум його засіяв. Чорне зерно падало в нього, ніби на ниву, засівало, а за мент уже росло пагінням — чорні квіти розцвітали в ньому й на ньому. Залишалося тільки одне: знову вийти на вулиці, по яких нещодавно блукав, і, хоч там ще не було мору (жив іще в минулому ченця Григорія), навідати дім, у якому ледве не розтікся, як розталий під сонцем лід. Бачив: якісь завзятці витягували бездиханне тіло ченця Григорія з темної комірчини в покій, де було в глибочезній ніші вікно, вони збуджено й весело перемовлялися. Шинкарка звелася із землі і весело заблискотіла до сіроносого зубами. Водночас вона і гнівалася — все-таки той вогонь, що запалив його чернець Григорій, не лишився без відгуку. Сіроносий сказав їй щось гостре, і шинкарка заплакала, затрусилася од ридань. Сіроносий поправив їй очіпок і мовив уже щось заспокійливе — тоді перестала вона плакати, а лагідно блимнула очима, промовивши щось через хлип...

Я розплющив очі і здригнувся. Лежав розпластано на столі, а довкола згрудився сонм сіролицих. Очевидно, вилито на мене кухоль води, бо чув я: стікає струмками на підлогу.

— Славно, славно, панотче! — сказав сіроносий, криво всміхаючись. — Ви з’явили про себе так багато, що можна без мук сумління вести вас

на шибеницю. Чи не дозволите, однак, дещо у вас розпитатися? Чи не були б ви такі ласкаві звістити нам, до якого монастиря належите, хто його настоятель і чому мандруєте? І, будь ласка, не говоріть з нами фігурно.

— Не належу до жодного монастиря, — сказав я, пробуючи сісти на столі, на якому мене покладено. Але сильна, рука притримала мене, і я мусив говорити лежачи. — Я мандрованець, який пішов у світ для того, щоб пізнати життя. Одна людина сіє хліб, інша живе, як войовник, а я вирішив удосконалити свій розум і збагнути закони цього світу. Саме тому я й натяг на себе чернечу рясу. Але, пане, важко мені не говорити фігурно!

Я озирнув усі ті схилені до себе обличчя й побачив, як зламалися їхні брови, а очі запалали майже щасливо. Один тільки сіроносий виявляв скам’янілу поважність.

— Але ж чи ви, пане, — сказав він, дивлячись на мене з тією лагідністю, з якою дивиться вуж на жабу чи мишу, — стриглись у чорне духовенство? Ми шануємо закони і хочемо вияснити, якому суду підлягає ваша милість: світському чи духовному?

— Сказати треба, що немає у тому потреби, — легковажно озвався мій голос: я знову заговорив фігурно. — Не від постригу залежить наше поступування і наше про бога дбання, а від того, яке є серцю ударування. Я відчув потребу у внутрішньому вдосконаленні, а вже це одне піде для найвищого хвалення.

— Ага, ага, у внутрішньому вдосконаленні, — всміхнувся, закивавши радісно головою, сіроносий. — Саме для цього вам конче необхідно ґвалтувати шинкарок?..

Вони розсміялися, а я, відштовхнувши руку, що притримувала мене на столі, обурено сів.

— Пані шинкарко, — вигукнув я. — Мені вже стає жарко! Засвідчіть цим людям, що вони даремно кладуть на мене огуддя!

Але шинкарки в покої не було, і я роздивився навкруги не без здивування. Здається, я вже починав розуміти, на що тут заходить, і страх таки почав проникати у мене.

— Це тобі не допоможе — облишив чемне "ви" сіроносий. — Коли б вона призналася, то кара не оминула б тебе все одно, хіба що покарали б вас обох. Ти ж не такий простак, щоб не відати про приписи Литовського статуту[2]...

Я не дослухав його мови, а, рвонувшись зі столу, з розгону вдарився об двері, котрі вели на сходи й до шинку. Але двері було зачинено, і на цю потугу сіролиці розреготалися. Тоді я кинувся до ніші, де було вставлено вікно. Але й там я побачив залізні штаби, крізь які міг пролізти пацюк або кіт, але не людина. Сіролиці стежили за моїм борсанням з іронічною цікавістю.

— Вже набігалися, пане? — спитав сіроносий. — Коли так, сідайте, щось нам розкажете, хай навіть і фігурно. Про те, хто ви такий і від яких злочинів ховаєтеся...

Я й справді почав заспокоюватися. Здається, вони не за того мене прийняли, у

— Ні від кого я не ховаюся, — сказав гаряче і таки не фігурно, — і все, що оповів про себе, правда. Нікому я не вчинив лиха і ніде нічого не вкрав. Ніхто не проклинав мене в цьому світі, і я сам не маю ні до кого жодної злості. Живу вільним птахом, а коли мені дають милостиню, то тільки з доброї волі: ножа я до горла людям не приставляю.

— А шинкарки? — солодко спитав сіроносий.

— Пане, — гордо сказав я. — Тут теж якесь непорозуміння. Те, що сталося, невідомо чи й моя вина; я випив недоброго меду. Чому, пане, пив той мед я один, а не всі ми?

Я спинився передихнути. Проти мене стояли сіролиці й пильно на мене дивилися. Я навіть відчув: починають ненавидіти мене. Здавалося, наготувалися кинутися на мене, щоб затулити мені рота. Щось важке й тупе було в їхньому позирі, здається, я зачепив їх нерозважно, бо коли вони справді підмішали у мій трунок любасного зілля, значить, хотіли бачити мене злочинцем. Але я ще бажав перед ними виправдатися:

— Кожна людина, панове, у цьому світі має тільки собі призначене. До того чи іншого. Кожна людина знаходить собі одежу, а одежа відповідає думкам, які снують у її голові. Кожна людина, зрештою, має перед собою проводиря, котрий веде її, як сліпця. Кожна людина — сліпець, але кожна людина хоче і може прозріти.

— Щось не дуже ми зрозуміли, — сказав, покліпавши очима, сіроносий. — Кажіть ясніше.

— Це все дуже просто. Я міг би бути чинбарем або шевцем. Міг би стати справжнім ченцем або попом, але тоді я пізнав би тільки дрібку світу: лише світ чинбарський чи шевський, лише світ чернечий чи попівський...

— А все-таки ви натягли на себе личину ченця, — сказав сіроносий. — А для ченця це дивні думки. Та й нам їх важко утямити.

— Тут і тямити нічого, — гаряче сказав я. — Обрав собі життя вільне й не утяжене світовими клопотами. Поклав на себе справжній чернечий габит, а не позірний. Бо справжній чернець — це самотній, а самотній, носить він рясу чи ні, гнила на ньому сорочка чи золотий каптан, завжди убогий духом. Він шукає найприроднішого собі місця і стану. Але він

ніколи не проклинає світу і не вважає його вмістилищем бридот. Він любить той світ і все, що його творить...

— І нападає на беззахисних шинкарок, — криво всміхнувся сіроносий. — Чинить гріх срамотний і оскверняє святу й доброславну віру...

Я відчув небезпеку. Хтось до мене підступно наближався ззаду. Крутнувся шалено, але тої ж миті мене вдруге вдарено довбнею, світ переді мною померк. Мене схопили дужі руки й потягли. Здається, мене волочили сходами, бо голосно гриміли під чобітьми приступки. Я хапнув ротом повітря і знепритомнів удруге...

Простувала слідом за ними сумна невидима тінь, не людина, а її присутність. Ішла за тим, котрому мусила улягати і в чиїй подобі жити. Ченця тягли за руки й ноги — попереду процесії ступав сіроносий.

— Братіє, — сказав він голосно, — дивіться, до чого доводить людину диявол. Цей чоловік — поріддя його, і ми славно прислужимося богові, звільнивши землю од такого бридотника. Ось воно, братіє, наше призначення, і воздасться воно нам у сто крат!

Рипнули двері, і в них стала незвично поблідла шинкарка.

— Брате! — тихо зойкнула вона.

— А ти чого тут? — гаркнув на неї сіроносий, і по лицях шинкарки попливли сльози.

— Брате, — сказала вона тихо, — а може, у цьому і мій гріх?

Але сіроносий нічого не відповів. Його люди втягували нещасного ченця в чорний сутерен.

Странній спинився. Зважувався, чи ступати за ними, чи випливти з цього дивного дому і ніколи сюди не повертатися. Але незрима сила потягла його в темінь, куди вступили всі ті люди, і він беззвучно і безвидно поплив за ними...

4

Коли я опритомнів, відчув на собі погляд. Пильний і через те пронизливий. У покої було майже темно, а біля свічки, котра догоряла, сидів сіроносий. Я дивився не так на сіроносого, як на загнутий чорним півколом ґнотик, від вогника снувалася чорна нитка чаду. Я хотів звестися, але відчув, що руки й ноги мої в кайданах — мене прикували до лави. Сіроносий усміхавсь у вуса, все так само не відводячи від мене погляду. Слизький острах проповз мені поза шкірою — я був безсилий перед цим чоловіком.

Шуміло в голові, часом подзвонювало, і я раптом зрозумів, що зі мною вчинено щось несусвітне. Пильніше придивився до покою, в який потрапив, був він круглий. Стіни не мали кутків, наче потрапив я всередину величезного, перекиненого догори дном казана.

Тіло ломила глибока втома, і від того найливала на мене байдужість. Було важко дивитися на вогонь, а ще важче витримувати чорний погляд мучителя. Здається, я таки потрапив у лиху пригоду і хто зна, що мене чекає попереду. Хто зна, чи зможу вирватися я колись із цього мішка, не через жарт мене тут зачинено. Висла навдокіл густа тиша, чути було тільки зачаєне дихання сіроносого і легке потріскування свічки.

— Де це я? — спитав пошепки. — Чому мене закуто?

— Старші таємної спілки, — сухо відказав сіроносий, — визнали тебе за єретика й облудника, за глумителя святої ряси, за перелюбця й наклепника, що оббріхує святих угодників. Ми вирішили не віддавати тебе мирському суду, котрий все одно присудив би тебе до страти

навіть за саме перелюбство, отож учинимо суд самі. Ти ж перебуваєш у підземеллі як ланець, — даємо тобі час, щоб покаявся.

Він звівся, і його важка, кошлата тінь упала на землю. Велика червона рука наблизилася до свічки й неквапно зачавила кволий вогник. У глухій темряві я почув, як повільно дуднять його кроки, неприродно голосно зарипіли важкі, певне, окуті залізом двері, а ще за мить мої стіни важко струснулися: двері було зі стуком зачинено.

Коли страннього уже покинуло "я" ченця Григорія, він забився у порожню кам’яницю, ту саму, яку надибав ще коли вперше прийшов у це місто, і цілу ніч пролежав, корчачись у муках. Не мав сну ані в одному оці, а тільки постогнував важко; коли ж не було вже снаги терпіти, з очей полилися темні сльози. Вмирали у ньому рештки єства ченця Григорія, з яким уже трохи і зжився, — були як косми холодного туману. Знову став порожній і знову мав враження, що розтікається по мешканню, а може, й по місту, яке коротко забулось у тривожному сні. Закусив зубами клапоть рядюги, яка служила йому постіллю, й думав, що не легко бути моровим страннім. Сіра нудьга заливала його, піт густо покривав тіло чи те, що залишалося з його розкиданого єства, — світ каламутнів і примеркав. Странній скреготів зубами, махав відчайно головою — пробував згадати все, що міг. Але знову пам’ятав лише бойовисько і те, як виходив з нього, а потім довгу й порожню дорогу, на якій напала на нього гроза. А ще рій мух, котрі неспинно супроводжували його, зудячи за спиною, а часом і нападаючи.

Ніколи так довго не чекав світанку, а коли той прийшов і сіро освітив стіни, раптом зрозумів: те, що прагнув жити у новій личині, було облудою. Все закінчилося тут, у цьому морі біля дзвініці, з якої волав до світу й неба чернець Григорій. Він сам волав тоді до світу, сам смикав судомно мотуза дзвона — ось воно й прийшло, те, що прикликав. Знову лежав у порожній кам’яниці і хрипко викидав із зболілих грудей повітря. Чернець Григорій нікому не встиг оповісти ні про свої злопригоди, ні про своє каяття: мор забрав його, як забирає хвиля відв’язаний човен.

Странній покинув біля дзвіниці бездиханне тіло ченця Григорія і знову пустився блукати порожніми вулицями: мав іще надію на рух. Знав, що знову шукатиме змоги перевтілення, хоч зараз йому не до того: він ще не перестраждав до кінця Григорієвої біди. Хто зна, скільки триватиме оця його ніякість: бозна-чого шукатиме в чужих людях, і, хто знає, чи тому має бути край?

Світанок уливавсь у покій бруднуватим світлом. Вікон не було, тільки рами, крізь які проглядав шмат неба й голі, у цьому світлі вони здавалися слизькими, стіни. Почув сипке гудіння — вже прокинулися мухи. Літали помешканням узад і вперед, часом ударялись об обличчя й відскакували. І в цю ранню пору було парко, як удень; від того шмаття, розкидане по підлозі, тлінно смерділо. Довкола валявся поруділий пух, і від ненастанного мушиного руху пушини здіймалися, як живі, й починали кружляти в повітрі. Уламки посуду на підлозі й обстава покрилися шаром куряви, а кутки позапиналися сірими сітками. У тих сітках темніли мертві мухи і потріпувалися живі.

Странній лежав на протухлій рядюзі, і по ньому повзала нужа. Здригнувся від обридження і, скочивши на рівні, почав обтрушуватися.

Неквапно зійшов донизу — на сходах повз нього пролопотіла зграйка пацюків. Трусили ситими тілами й анітрохи не зважали на страннього.

Внизу, на приступках сходів, лежав висохлий кістяк кота чи собаки. Мухи обліпили його, і странньому здалося, що той кістяк ворушиться.

Не вимірював шляху, бо й непотрібно було: знав, що піде туди, де може зустрітися з людьми, де найбільше людських нещасть, бо хоч не мав співчуття, вірив, що чужий біль може вигоїти його. Керував ним ще один розважок: знайти загублене "я" міг тільки тоді, коли заставав людину у смертельній агонії.

Місто лежало перед ним, і він удихнув солодкого, нудливого сопуху, яким воно зараз дихало. Почувся сухий стукіт, і він насторожився. Але це бігла по вулиці зграя худих і брудних собак. Гризлися поміж себе, але трималися купи. Пробігли повз страннього, не зауваживши, і він довго дивився їм услід. Бігли й гризлися, наскакували один на одного, але все-таки кудись прямували.

Знову стелилася перед ним порожня вулиця, странній пішов у міжряддя стін. Проміжок був вузький, і він відчув, що його похитує. Брук зволожів од роси, стіни також. Дивився на вогке каміння, і йому здавалося, що це черепи всіх тих людей, котрі жили в цьому місті й повмирали. Хитався від однієї стіни до другої, як маятник, і думав, що це, може, його призначення — хитатися й тішитися хоч би з примарного відчуття руху. Безживно метилялися його руки, а розбиті черевики лунко стукали об брук. Часом його заносило, і він спирався об стіну, щоб не впасти. Потім його заносило в другий бік, і так тривало доти, доки не дотягся до рогу вулиці.

Тут уперше побачив людей. Сива жінка з розпатланим волоссям штовхала поперед себе візка, з якого безживно звисали руки й ноги покійника чи хворого. Вона йшла, тупо дивлячись на того, кого везла, і ледве не зачепила страннього. Зирнула на нього сивим, розширеним поглядом, який на мить засвітився, але відразу ж погас: горе старої було надто велике, щоб із чогось дивуватися.

Попереду волочилося, тягнучи на собі клумаки, кілька біженців. Ці не чекали, поки він наблизиться: страх перекосив їхні обличчя, і вони незграбно побігли, спотикаючись і вряди-годи озираючись. Йому стало жаль їхньої даремної праці: заразити їх не міг. Гукнув, щоб вони спинилися й не боялися, але біженці круто завернули з вулиці у двір.

Він вийшов до церкви. Двері були напіввідхилені, і странній ступнув досередини. Тут стояла сутінь і не було ані душі. Хрумтів під ногами пісок, звуки кроків віддавалися по кутках.

Підійшов до вівтаря й зазирнув у розгорнуту священну книгу. На сторінках лежав шар куряви.

Странній укляк біля цієї книги й прошепотів молитву. Йому причулися далекі, як відлуння, голоси, спів хору, урочисті слова відправи, і він пильно до того прислухався. Під цей супровід думав про ченця Григорія: той любив церковний спів: не раз прибивався до якоїсь церкви і ставав там хористом. Думав, що хоч і позбувся ченця Григорія, але той щось від себе в ньому залишив.

Вийшов із церкви: на нього ледве не наскочив заюшений потом чоловік. Оголені частини тіла його лискотіли, очі мав несамовиті, викруглені і, здавалося, не бачив світу. По тому з’явився ще один бігун — цей також був заюшений потом, і за ним, як за першим, летіло по зграйці мух. Були причеплені до бігунів, наче прозорі, розметані за плечима тканки, і странній почув знайоме настирне дзижчання. Обидва бігуни були босі, їхні скривавлені підошви лишали червоні сліди.

Здаля замиготіла третя постать. Цей також біг, скільки сили, але вже мав сміливість зирнути на страннього: жах написався на його обличчі. Щось гукнув тонко і наддав ходи. За мить наздогнав другого бігуна і щось тонко верескнув. Той другий важко озирнувся, а за хвилю обидва стрімко завернули за ріг.

Странній пішов по пустельній вулиці: до нього також приклеївся гудливий мушиний рій. У самому кінці міжряддя, на кам’яній кріпосній стіні, лягло велике, каламутне, але все ще нестерпучо-пекуче сонце.

Він пішов просто на те сонце, не відводячи від нього погляду, і його ще більше захитало. Закусив губу й ступав, постогнував вряди-годи і ступав, наче хотів дістатися туди, де знайшло собі короткочасний прихисток вічне світило. Від того потекли йому по лицях сльози, і йому раптом захотілося горланути щось відчайне й бунтівливе просто в ту осяйну кулю.

Відвів очі: не міг дивитися на сонце. Очі йому осліпли, і він втирав сльози. Може, тому, не помітив, що вибрів на майдан, власне, на просторий вигін біля стін, де було гнойовище, В лайні, обмазані з голови до ніг, ворушилися люди. Деякі позакопувались по шию, і їхні обличчя корчилися од болю. Кричали, широко розтуляючи роти, або ж натужно постогнували. Звивалися, ніби черв’яки, і ляпали собі на тіло жменями гиді. Від гнойовища несло нестерпним сопухом, а над ним висіла така хмара мух, що повітря від того посіріло й тремтіло від помахів тисяч крилець. Странній різко озирнувся, хтось до нього підходив.

— Ну от, знову вони позабирались у гній, — сказав чоловік у лікарській одежі, зупиняючись біля страннього. Чорна керея спускалася до п’ят, а замість обличчя стримів дзьоб. — О, і ви тут? Не боїтеся заразитися? Як це ви сказали там, на вступі до міста?

— Од мору не рятується той, хто тікає, — спокійно мовив странній.

— Ну от, а я визнав, що це дивні думки...

Странній засміявся.

— Більше того, — сказав жорстко, — мене вабить туди, де лютує мор.

Він подивився на лікаря так, що той мусив би злякатися. Знав, що погляд у нього лихий. Але лікар, здається, відвик уражатися.

Закинув угору дзьоба й розглядав його, наче побачив цікаву комаху.

— Може, ви чорнокнижник? — спитав. — А може, чернець-милосердник? Чому ж на вас не чернеча одежа?

— Що може зараз означати одежа? — понуро відказав странній. — Гляньте на отих: хто там шляхтич, а хто ремісник?

Гнойовище ворушилося. Зводилися руки, розчепірювали пальці, руки ті хиталися, як дивні, несвітські рослини, а за мить знову опадали у твань. Викруглювалася часом чиясь спина, коли хворий хотів устати, смикалися й горлали темні од гною голови.

— Що вони тут роблять, пане? — різко спитав странній.

— Мали б знати, — глухо відповів лікар. — Це давній забобон. Вважають, що хвороба побиває хворобу, а гній виганяє гній.

— Скажіть їм, що це не допоможе, — так само різко, наче ворона каркнула, мовив странній.

— Скажу, і що? — гірко спитав лікар. — Поведу у шпиталь, де вільної місцини нема? І не тільки місцини, але й надії, що урятуються!

Однак він ступив кілька кроків вперед і спинився біля самого гнойовища. Біля лікаревих ніг лежав мертвий. Викачаний у калюці, з виставленими вперед розчепіреними пальцями рук, з хижо вискаленим обличчям.

— Гей, люди! — закричав лікар. — Говорить до вас моровий бурмистер Іван Алембек! Вийдіть із гнойовища! Обмийтеся й приходьте до мене у шпиталь!

Але голос його потонув у стогонах і прокляттях, його заклик провис без відгуку. Сонце підбилося вище, і гнойовище запарувало. Мухи шалено носилися з одного кінця гноївки в інший і з маху вдарялися в обличчя страннього.

Ставало важко дихати від сопуху, і странній відступив до стін будівель.

Алембек ішов до нього, наставивши гострого дзьоба, немов хотів ударити ним у груди.

— Це все даремно, — сказав він. Його голос був роздратований, а очі поблискували. — Чи, може, вам приємно на все це дивитися? Дивіться й майте із цього науку.

— Науку? — перепитав странній.

— Еге ж! Добру науку. У людині можна вбити бога, але забобон ви з неї не виб’єте ніколи!

Моровий бурмистер крутнувся на п’ятках, і за мить странній побачив, як порожньою вулицею стрибає великий, чорний, розсерджений птах. Біг якось по-особливому, здавалося, от-от відірветься од землі й полетить. Підскакував і підскакував, доки не змалів. Якусь мить странньому хотілося наздогнати його — був бурмистер так само дитина мору, як і він. Вже звівся навшпиньки й розкрив рота, щоб гукнути, але перепалене повітря зі свистом мирвалося з грудей, а тіло ніби обважніло...

Рушив у зворотний бік. Ішов якийсь час загаданий, аж доки дорогу йому не заступили списами. Він побачив здоровенних дядьків з прикритими хустками обличчями.

— Куди прешся? — закричав один із них. — Завертай!

— Я не заражений, — повільно сказав странній, дивлячись просто в очі стражникові.

Той зиркнув на страннього перелякано, в його очах загусав жах. Другий стражник відкрив рота, щоб і собі щось сказати, але застиг і тільки кліпав очима.

Тоді він розвернувся на п’ятах, як зробив це нещодавно моровий бурмистер, і подався геть, покинувши їх, задубілих і вражених.

— Як ти думаєш, хто це був? — почув він голос одного із стражників.

— Проява! — зовсім тихо відказав другий.

— То, може, нам годиться схопити його? — спитав перший.

— Щоб біди собі напитати? — відказав другий.

Від тої розмови йому в грудях тонко озвався біль, і він закинув голову, щоб позирнути на сонце. Стояло біля однієї з костьольних веж і немилосердно сипало на місто проміння. Було його так багато, що камінь починав розпікатися ще зранку, жарячи ноги через благі підошви. Странній подумав, що йому треба було б розшукати цілiші патинки, але то була надто квола думка — ішов і не міг спинитися. Наче вела його стороння сила, і мав через те чітко вимірений крок. Похитувався, ніби п’яний, а може, це похитувалися довкола нього стіни? Знав, що люди його лякаються, хоч не розумів чому. Один тільки моровий бурмистер не побачив v ньому чогось дивного — странній подумав про нього з теплотою. Мав напівприплющені очі, зведений посмішкою рот і майже мертве обличчя. Голова з довгим волоссям похитувалась у такт ході — ішов та йшов. За ним летіла хмарка мух, але він уже до цього звик: мухи ув’язувалися тут за кожним. Інколи випльовував Іржаву слину, і та падала на гарячий брук — — те місце одразу обсідали мухи і спрагло слину випивали.

Мусив спинитися — через дорогу перебігали пацюки. Кілька сотень разом, вилаштувані в майже правильні шереги, вони бігли, не Зважаючи на страннього, що покірно дав їм дорогу. Стукали об брук сухими лапками, а коли котрий позирав на страннього, в його очах спалахували червоні іскри.

Вже кілька день ходив він порожній, і кілька день не вгавав біль. Мав би щось обміркувати, але для цього призначав ночі — зараз тільки день у початках. Можливо, шукає собі заспокоєння, а можливо, він, як і моровий бурмистер, ворон у цьому місті, птах, котрий не пізнає льоту. Стрибає по розпеченій бруківці, і йому нестерпно пече підошви.

Він раптом зупинився. Так, це була та сама вулиця, якою йшов чернець Григорій, перш ніж дійти до шинку. Онде й те вікно, звідки обіллято його помиями і звідки принадно всміхнулася до нього шинкарка. Ось і двері, куди він зайшов, — були безживно розхилені. Йому захотілося навідатися туди знову, і він несміливо переступив порога. Вгору тяглися сходи з обламаними перилами, а двері були так само розчинені. Він зайшов у покій, так більно й гостро йому знайомий, — було тут порожньо. Один із столів перекинуто — безпомічно стримів догори ніжками. Замість вікна сяяв світлий квадрат. Кроки лунко відбивалися у порожньому покої, і він раптом насторожився, прислухаючись. Але довкола було тихо, тихо й мертво, аж він позадкував: ставало йому незвідь од чого моторошно. Спустився по сходах і почув з вулиці брязкання зброї — проходила міська сторожа. Він постояв, даючи змогу охоронцям спокійно пройти, і в цей мент йому здалося, що там, за спиною, де був шинок, щось важко й скрушно зітхнуло.

І йому раптом захотілося, щоб і його власне життя почало відкручуватися назад. Щоб знову потрапив він на те бойовисько, звідки пішов, народжений удруге, — хотів побачитися з отим, котрий назвався його побратимом, із Сомком Струсем, якого він так нерозважно на тому бойовиську покинув — була то єдина людина, котра знала, хто він був раніше, й могла про те оповісти.

Знову зітхнуло нагорі, можливо, ходили там порожніми покоями продуви, і його пам’ять відійшла, як і свідомість власного "я", — сльози застигли на очах страннього. Не відав, куди має йти і для чого; зрештою, його власне життя відкручуватися назад не могло. Тоді він уявив самотню людську постать, котра шкандибала серед широкого

поля, вщерть закиданого людськими тілами. Меншала й меншала і нарешті стала жучком. Странній дивився на той витвір власної уяви засклілим поглядом — печаль відгукнулась у ньому, як оте зітхання в порожньому домі сіроносого. Отой сухий, жорсткий продув, що гуляє по мертвому домі, котрий приносить на землю нещастя і так само легковажно їх із землі зміта...

Йшов, і йшов, і відчував печію в грудях. Від спеки не було чим дихати, пашіло жаром небо й каміння вулиць, шкіра сохла і струпіла. Небо було блідо-голубе, покрите тонкою курявною завісою, а мушиний дзиск над головою ставав тонкий і пронизливий — проникав і в мозок. Странній волікся порожньою вулицею — луна кроків наздоганяла його. Здавалося, що ходить він отак по колу, міряючи ті самі вулиці. Все навкруги напрочуд знайоме: будинки, вікна, ґанки, церкви й костьоли. Лише часом здибувався з людьми, але ті, побачивши його, ще здаля завертали набік. Лише один безбоязно пішов назустріч, бо зігнувся під величезним лантухом. Лантух був важкий і покривав чоловіка зовсім, виднілися тільки худі, маслакуваті ноги.

Вони стали супроти: чоловік із лантухом і странній. Зоріли насторожені й вивідчі очі, які раптом зокруглилися, — і з-під лантуха вирвався розпачливий зойк. Чоловік дрібно затругився і, не кидаючи ноші, прудко помчався вулицею. Лантух нависав над ним, як велетенський горб, а під ним миготіли цибаті ноги — чоловік скидався на дивоглядного звіра.

Странній присів під стіною. Піт тік йому по лобі й по щоках, мочив розчухране волосся і шию. Здавалося, кожна волосина стала тоненькою рурочкою, з якої стікала вода. Заплющив очі, бо запраг спокою. Отут, у кам’яному царстві, серед мертвого буту, де недавно ще жили люди, з’явилася така тиша, якої не буває н містах. Не чув ні рипіння вікон, ні скімління кішок, ні писку пацюків, що вряди-годи пробігали повз нього зграйками, — здається, готувалися покидати місто, — ні голодного рику собак. Здавалося, каменіє у цій безоглядній порожнечі, і його вже ніхто від того не визволить. Щоб розігнати тишу, скрикнув, як кричав на тому

страшному бойовиську, з якого прийшов. Цей крик був — як зойк розбитого у порожньому місті скла: по тому застогнав, як стогнуть сходи під ногами заблуклих, — хотів жити! Слухав хід хвилин, наче сам був великим годинником, бігли вони одна за одною — так біжать по брукові стривожені пацюки. Над головою неозоро розгорталося небо, і на ньому вирізьблювалися химерні витинанки хмар.

Все більше й більше кам’янів і, може, через те запраг чуда. Захотів повернутись у простий світ, коли мав власне "я", коли всі барви та звуки жили тільки для того, щоб звідомляти про небезпеку і радість, коли не існувало глибоких і темних ночей, що тривожать людину, і високих білих днів, які її підносять. Коли існував, зрештою, рідний дім, у який завжди можеш повернутися, знаючи, що матимеш там затишок і добре до себе співчуття. Знав, що не зможе жити, не відчуваючи в собі такого ояснення, і, коли довше не знайде звільнення, йому остаточно випаде закам’яніти на якійсь непорушній, як ця, чужій і висохлій на струп вулиці...

Але він ще мав силу. До того ж знав, що місто не порожнє. Окрім кварталу, куди не пускали заражених моровицею, був ще один — у тому кутку, який оминав. Саме звідтіля неслися п’яні вигуки і вискотіла, аж захлиналася, музика. Там танцювали й пили чоловіки та жінки, обмінюючи все, що мали, на горілку.

Странній поволікся туди. Серед п’яних на нього ніхто не зважатиме — незнайомець, хай і чудний, там не дивина.

Перед ним ліг, немов долоня велета, майдан. На тій долоні, наче в муравлиську, кишіло людьми. Біля стін виладналися пивнички, з яких визирали понурі пики шинкарів із запнутими хустками обличчями. Скидалися від того на сердитих відлюдкуватих псів і вряди-годи гарикали на безгрошівних гуляк. Турляли їх безмилосердно од віконець, а часом висовували супроти і списа.

Вліворуч купкою стояли жінки. Були розпатлані й п’яні, але трималися одна біля одної. Кілька музик дули в дуди і свирілі, а кілька розколошканих пар завзято кидали ногами. Хтось притяг здоровенного тимпана і бив довбишем. Страннього дивно тривожив цей звук — нагадувало це щось забуте.

Чоловіки пили з великих дзбанків, сидячи за дерев’яними столами серед майдану, і жінки, відриваючись одна по одній від гурту, як кішки, підкрадалися до них. Хапали чоловіків за плечі й жалібно Та нудно просили горілки — чоловіки вряди-годи давали їм відпити зі своїх кухлів. Жінки спрагло присмоктувалися до пійла, аж доки чоловіки не виривали їм дзбанків із рук, тручаючи їх геть. Падали на землю й безгучно ридали там, трусячи розпатланими головами.

Странній стояв у затінку. Лив звідти розтопленим металом погляду — придивлявся до всього.

Чоловіки обнялися за плечі й, похитуючись, заспівали пісні, дудки підвивали й скавуліли під той спів. Кілька п’яних, кого пойняла хіть, схопили жінок і товклися разом з ними в божевільному танку. По лицях усіх густо стікав піт, блищало мокре волосся, люди хрипко дихали, хекали і погукували хрипкими голосами. Якийсь чолов’яга волочив жінку, яка вискотіла і кусалася, — пики корчмарів у віконцях були холодно-неприступні.

Майдан вирував. Крик і регіт, вискіт і плач, сварки і рик. Дмухали в дудки музики, їхні обличчя були зарослі й пітні. На брукові валялися п’яні чи хворі, дехто був закривавлений. Кілька лежачих жінок скиглили, наче малі діти, їх турляли ногами танцюристи, котрі на них наскакували.

Странній подумав, що тут він міг би знайти не одне людське "я", щоб замістити свою порожнечу. Всі вони губили себе, і їхнє єство ледве трималося тіл. Він міг би підходити до них по черзі, розчиняти груди й міряти до себе їхні "я", як приміряють одяг.

Странній усміхнувся: і пальцем не кивнув, щоб наблизитись до бенкетників. Дивився на них широкими очима, а коли якась жінка полізла до нього, наставляючи руку з розчепіреними пальцями, відступив у завулок.

— Давай потанцюємо, дурню! — загорлала до нього жінка і зробила в його бік кілька невпевнених кроків.

Він стояв і дивився. Жінка раптом зупинилася й заверещала. Метнулася назад на майдан, але впала. Підхопилася на ноги й кинулася до інших жінок. Щось вискотливо розповідала й тицькала пальцем у той бік, де щойно він стояв.

Він же ішов геть. Його мандрівка зараженим містом затяглася, бо сонце вже зійшло із зеніту й почало хилитися до заходу. Тоді ще душніше й нестерпніше зробилося на вулицях, і странній ледве волочив ноги. Він навіть подумав, що годі бути таким доскіпливим — треба взяти першого, кого пошле йому доля. Але мав у собі якісь незбагненні остереження, тому вдруге спинився біля розчинених дверей порожньої церкви.

Обережно ступив у морок і полегшено зітхнув: тут було прохолодно. Навіть мухи не відважилися полетіти за ним слідом, а залишилися біля входу, зморено повсідавшись на стіни. Він причинив за собою двері: важко розідрали рипінням тишу. Звалився на підлогу, і йому здалося, що в глибині храму завмирають відлуння слів вечірньої відправи.

Тоді він зашепотів спрагло до того, хто названий тут, на землі, небесним царем, утішителем правди, що всюди є і все наповнює, до того, хто є скарбом життя і дарителем його. Просив, щоб той прийшов і вселився в нього і очистив од всілякої скверни, а зрештою, і врятував його, адже не стає в нього вже власної сили!

Його голос пропав десь у глибині, де напивалися світлом урізані в небо церковні бані.

— Я не знаю, хто я і що зі мною чиниться, — вигукнув він у порожнечу. — Я не знаю, чому мене одні бояться, а інші ні. Я не можу подивитися на себе збоку, бо не трапилося мені жодного дзеркала. Але я й не хочу дивитися на себе, я тільки прошу, господи, будь милостивий до гріхів моїх, прости беззаконства мої; коли те, що я чиню, — беззаконство, зглянься, святий, і зціли неміч мою заради імені свого!

Сльози бризнули йому з очей й полилися щедро і нестримно. І крізь ті сльози він знову побачив все, що трапилося йому сьогодні по дорозі, всі оті жахні видива, знову й знову гостро заболіло йому в грудях, і застогнав він з безсилля, б’ючись лобом об каміння.

— Великий біль цього світу болить мене! — викрикнув гостро він. — Нехай буде до нього ласка твоя, боже. Звільни і їх, і мене од лихоносності нашої, прости, коли ми невинно винуваті, а щоб не були ми такі, скеруй нашу ходу!

Його голос провис у порожнечі, кавкнула луна, ковтнувши звук. Не міг доказати молитви — плакав. Сльози щедро омивали його попечене обличчя, риючи на ньому гіркі рівчаки і засіюючи його дочасними зморшками. Був увесь у цьому пориві, в цій чудній молитві потемнілим, закуреним образам, котрі байдуже на нього дивилися. Просив у них того, чого не могли вони йому дати, просив співчуття собі і світові, просив, щоб з’єдналася з його порожнім єством благісна душа. Образи дивилися на нього, як дивляться на людину сутінки, віщуючи прийдешню ніч з її спокоєм та прохолодою, з її снами й химерами. Вдарив лобом об твердий камінь, і кров мішалася з потом та слізьми — текли по його обличчю багряні струмки.

— Не хочу я нести лиха світові, який і без мене надто уже стражденний, а хочу простого людського заспокоєння. Хочу, щоб не

пекло мені в грудях і щоб не мучили мене безсонні ночі. Я не знаю, яка сила зробила мене таким, але я вірю, що тут була воля твоя. Я скорився, тож не карай мене за те, що мушу іти по цій дорозі.

Було тихо. Крізь вікна падав відблиск вечірньої заграви. Червоний вогонь спалював шиби, і стіни з мальованими святими криваво запалахкотіли...

Того, кого він сподівався, побачив відразу. Вони зустрілися на пустельній вулиці: посланий йому долею був попереду, а странній позаду. Спершу чоловік не бачив страннього: йшов, похитуючись, ніби п’яний, і странньому легко вдалося його наздогнати. Врешті той, кого він сподівався, обернувся. Здається, вони пізнали один одного, отож і задивилися, на хвилю завмерши. Чоловік наклав на груди хреста, а коли це не допомогло — странній все ще вдивлявся в нього, трохи вражений і трохи розгублений, — стрепенувся і раптом закричав прохально й жахно. Замахав руками, ніби відганяв мару, а коли странній зробив до нього перший крок і простяг руку — метнувся навтьоки.

Вони бігли порожньою, зовсім мертвою вулицею, мчали з запалом, чоловік злякано озирався, але странній од нього не відставав. Миготіли стіни будинків, каміння бруку, вікна, небо, карнизи. Бігли так, ніби тут вирішувалося — жити світові чи ні. В обох мліли ноги, але жоден не зменшував стріму: перепалене повітря з прихеком вирвалося з їхніх грудей.

Чоловік спіткнувся й упав, але у відчаї підхопився і застрибав, наче поранений заєць. Озирнувся, показавши маску перекривленого обличчя, і знову викинув із себе крик.

Вулиця здавалася безмежною, безмежним було й їхнє завзяття у цій виснажливій гонитві, і странньому раптом захотілося, щоб той, кого послала йому доля, від нього втік. Бо йому вже здавалося, що відчай

того, кого переслідує, — його відчай, а маска болю й відчаю — його лице.

Чоловік упав. Отак раптово, ніби підсічений косою: странній навіть почув гострий посвист лискучого леза. Навіть побачив біду костомашну тінь, що хитнулася раптом перед його очима, а за мить здиміла безслідно. Він перечепився через розпростерте тіло й покотився на землю кумельгом.

Скочив на ноги й уздрів, що той, кого послала йому доля, безсило шкребе пальцями брук. Він схопив його за одежу й перекинув на спину. Голова безсило вдарилася об брук, і странній побачив те, що сподівався. Це було конання: гас і каламутнів погляд, корчилося тіло, а пальці все ще намагалися за щось ухопитися. Тоді странній відчув, що очі йому покриває туманна плівка, що він уже погано починає бачити, що йому раптом стало жаль і себе, і того, хто опинився перед ним в усій своїй оголеності. Він рвонув сорочку на грудях конаючого, і той, кого послала йому доля, почав переливатись у нього, як перламутрова вода. А коли це здійснилося, коли вже увіч переконався, що відчай того, кого він переслідував, — вже його, звів обличчя до вечірнього сонця, яке раптом залило всю вулицю тріпотливим мертвим світлом. Так, странній був вражений тим, що відбулося, може, тому він заплакав зовсім так, як плакав нещодавно в порожній, покинутій людьми церкві.

———————

1

Моє ставлення до світу виїмкове.

З дитинства не терпів оспалості, якою хворіє навколишній світ. А це-бо так! Люди живуть одновимірно й байдужно, і я не можу спокійно на те дивитися. Хочеться брати доброго батога й пробуджувати.

Тепер, коли маю біля себе гурт прибічників та однодумців, можу повтішатися й таким чином — то мав би бути особливий батіг. Я звик так мислити, навчаючись у єзуїтів, бо наш наставник любив казати: "Люди — худоба, вона лише тоді стає корисна богові, коли їй дати вожака, а отару оточити лютими сторожовими псами". Я люблю повторювати цю розумну думку, хай образ собак на чиєсь тонке вухо і не пригідне порівняння — те мене не діймає. Вечорами, коли буваю втомлений од цілоденних клопотів, люблю розгорнути свою книжицю й записати в неї про чергову нашу перемогу над вилазнями сатани у божий світ. Тепер готуюся вчинити те саме, хоч сьогоднішні влови невеликі: мої люди захопили на відьмацтві Явдошку Зиму і передали її для винесення смертного вироку до міського суду.

Зараз вечір. Ми сидимо в корчмі, яку уладнали для ловитви випадкових птахів: бузувірів чи мандрівників, котрі спілкуються із дияволом. Цей шинок вигадав я і тішуся з того; не одна пташка попекла на цьому вогні крильця і не даремно я займаю в нашій таємній спілці таке поважне становище.

— Нема кориснішого, — уже не вперше кажу я своїм спільникам, а цю науку варто повторювати, — як ловити перш за все віровідступників. У латинян це ліпше уладнано, як у нас. Ми надто доброзичливі до порушників віри — аріян, социнів, кальвінів і самих латинян. Не ми тиснемо на них, а вони на нас. Наша місія наймізерніша — оборона!..

Дивлюся на своїх спільників з-під приспущених повік. Мені любо в такому товаристві. Ці люди одностайно визнали мою вищість, і я знаю, як упокорити їх. Мають невеличкий розум, але велику заповзятливість. Окрім того, всі ми поклялися страшною клятвою бути вірними нашій таємній злуці — те, що я чиню, не освячено ієрархічними чи світськими законами. Такий рішенець, однак, прийшов до мене після чудодійної розмови з богом. Це дало мені глибоке впевнення, що належу до особливих обранців, кому всміхається найвища божа благодать...

День тоді був похмурий, і я мчав верхи дорогою, бувши нарошним єпископським посланцем. Мене ніхто не супроводжував, бо й місія моя була особлива: мав завезти листа луцькому владиці, не дуже звертаючи до себе сторонні очі. Сонце виливалося з-за хмар і грало на мокрій од недавнього дощу землі. Я майже доїхав до самого міста і певний був, що мандрівка моя минула без лихих пригод. Через це дозволив собі перепочити й подихати медвяним післядощовим повітрям. Спонукало до того ще одне: побачив я неподалік дороги чудову білу грушню. Вона цвіла, ніби свята, — ніжне прядиво огорнуло її тонке віття, призеленене покровом ще клейких листочків. Я не вельми чутливий до натуральних окрас, але тут було на що подивитися. Окрім того, як я вже казав, пройшов перед цим малий дощ, а земля під грушнею залишилася суха.

Я зіскочив із коня, пустивши його самопас, а сам приліг, вдихаючи на повні груди тонкий і солодкий аромат. Дивне почуття я пережив наступної хвилі. Здалося мені, що розчиняюся поміж зелені: волосся зростається з небом, як гілляччя, ноги входять у землю і розростаються корінням. І росту я в світі, ніби дерево. Я перехрестився, щоб остерегтись: чи не диявольське це наслання, але чари не зникли; більше того, мелодійно задзвонили далекі дзвони — а це для мене завше солодка музика, — і я почув божественно високий спів.

Дорогою простувало троє: один тяг на спині вертеп, другий — звізду, а третій — клунок із ляльками. Я помахав їм на привітання, бо мав на душі лагідний і пригідний настрій. Але вони сприйняли це за знак зупинитися й одночасно повернули в мій бік свої страхородні обличчя: очевидно, понапинали на обличчя машкари. Я перехрестився, як годиться, тобто так, як заповідав нам святий Іоанн, і чемно вклонився подорожнім, адже бог і наша віра велять ставитися з пошаною до наймізерніших — серед них часом може заховатися і якась немала свята персона.

Пришельці вже стояли, розвернуті до мене, і розтуляли та затуляли роти. Я напружив слух, боячись згубити хоч би одне слово, адже тут могло діятися і щось непожиточне мені; однак, певне, за гріхи мої, не

удостоївся почути, про що вони там гомонять. Але щоб не видаватися нечестивим, упав серед дороги на коліна й попросив дозволу омити ноги цим блаженним, хоч поблизу води й не було.

Після того до мене вже дійшов голос. Звучав крицево, негнучко. По вертепі саморушно бігали ляльки, і я ледве розпізнавав їх. Мені раптом здалося, що вони розігрують щось із мого власного життя, але наступної хвилі доміркувався, що коли б так, то були тут речі мене осмішуючі. Через це я й подумав, що йдеться тут не про таку комашку, як я, а про вище й символічне. Зрештою, й пісню вони співали нечітко, і я аж упрів, намагаючись розібрати слова. Однак нічого особливого вони не співали; здається, колядку, хоч і дивно було: колядують у травні, і я не намагався шукати в тому сокровенного смислу: не завжди це легко чинити. Окрім того, не нам пізнавати недовідому божу волю, тож я не став судити тих чудних колядників, а тільки розуміюче закивав головою — хвалили вони бога, а чого більше! Я навіть почав підспівувати, бо цю колядку знав з дитинства, і хоч утрапляв не зовсім у лад, нам співалося незле. В очах застрибали сонячні блискоти, і, здалося, чути стало звідкілясь голосний стукіт копит, наче промчав дорогою табун коней. Зрештою побачив я і тих коней — мчали потужною лавиною, витягшись у стріли, — всі білі! Було, в тому особливе передвіщення, але я ще не зрозумів до ладу його научаючої сили.

— Хіба ти й досі не збагнув? — прочув я владний крицевий голос.

— Збагнув, — збрехав я мимоволі, не бажаючи постати дурником перед лицедійниками, бо коли явилися вони мені уві сні, хто зна, що воно за сила. — З божої волі, — поважно пророк я, — усе зрозумів.

Я зирнув на вертеп, одна із ляльок мені підморгувала. Не відчув од того заграванння утіхи і не відповів на оте піддобрення: моргав мені Ірод. Я знову розважно поклав на груди хреста, навіки осудивши того гидкого бузувіра.

Троє подорожан повернули до мене лиця. Вже не співали, і я раптом помітив, що хилить на вечір. Уздрів на небі хмари, облиті червоною барвою, і подумав: а що, коли це наука мені; кров повинна бути! Здається, то було виразним передвіщенням, а коли так, треба мені й це взяти на зуб. Я вдарив низького поклона перед тими злидарями і, мені здалося, недаремне.

Червоне коло сонця лягло на землю. Тепло дихала земля, від полів парувало, вивітрювався недавно пущений за землю очисний дощ. Грушня, біля якої зупинився, запахла так одурманливо, що мені у голові запаморочилося, і я раптом відчув, що сльози покотилися по обличчі.

— Боже великий, — прошепотів я. — З’яви мені виразніше волю свою. Навчи мене, що діяти маю в цьому світі, щоб таки доступитися твоєї благодаті.

Наступної хвилі я почув цокіт копит: од мене хутко віддалялися три вершники, заносячи з собою і вертеп, і звізду. Спершу мені здалося, що це неласка мені, але, розміркувавши, я таки збагнув послане мені знамення. Тож скочив і собі на коня й метнувся за ними. Горлав, щоб вони почекали, щоб спинилися й вислухали, бо я таки хотів із ними порадитися. Я мчав так, що вітер забивавсь у горлянку, аж доки не підхопила мене незрима сила, викинула із сідла, і я полетів над землею, плавко покручуючися.

Ітут виникла біля тієї грушні, у полі тому, висока постать без обличчя, але в одежі, без ніг, але в черевиках, без рук, але з хиткими, як у живого, рукавами. Вона ступала через поле, а ‘може, пливла; здається, кудись поспішала; здається, їй треба було когось у цім полі наздогнати. Вона раптом зупинилася й побачила на землі розіп’ятого чоловіка. Лежав, ніби неживий, ніс сизо світлів, великий і трохи дивний — цей чоловік спав, а може, й непритомний був; рота він розтулив і шкірив до неба жовті зуби. І той, ко-торий прийшов сюди, як тінь, той, котрий зацікавився раптом цим соньком чи знепритомнілим, відчув у грудях гострий біль. Йому дихання заклало від того, бо щось пізнав він

неспівмірне між собою і тим розіп’ятим чолов’ягою з таким чудним носом. Постать озирнулася, ніби шукала на чому оперти погляд, і помітила позад себе ще одну тінь. Здивувалася, бо то не була тінь власна, стояла вона збоку, ще більш розмита, ніж він сам: мала поставу ченця Григорія, навіть була перетиснути в поясі очкуром так само, як він. Тоді тому високому й безликому незвідь од чого стало весело, і закинув він голову, як закидають, коли сміються. Але довкола стояла неозора тиша, як поле це і як забуття, в яке потрапив отой, на землі розіп’ятий.

Я здригнувся й прийшов до тями. В роті у мене було сухо, а голова запаморочено покручувалася. Звісна річ, на тілі не мав я й подряпини, хоч і падав начебто з коня, — кінь мій пасся неподалік. Я лежав під грушнею і розмірковував про той чудний сон чи видіння. Завжди вірив у сни і завжди бажав знати їхнє тлумачення. Серед моїх нечисленних книжок сонник був чи не найулюбленішою. Але сонник цей сон навряд чи розтлумачив би — це мав зробити я самовільно. Отож я й вирішив, що знамення мені майже незрозуміле, а коли так, то можна було якийсь час спокійно полежати і роздивитися крізь гілки ясно-блакитне небо, відчуваючи на душі спокій і мир.

2

Відтоді я й почав шукати собі спільників. Знав, що задумане мною річ нелегка, але чим важчий хрест, тим більшу втіху маємо відчувати. Я міркував над цим не одну ніч і не раз радився з однодумцями. Нарешті вирішив, що моє марнославство може задовольнити лише велике діло. Я вирішив протоптати міцну стежку до бога, самочинно постаючи за його честь.

Народ мій кволий і поступливий, думав я, він майже не осуджує різномисля, і в ньому через те починають гніздитися всілякі єресі. Більше дотримується поганства, ніж твердої, благочестивої віри, а верхівка його майже златиніла. Морок, блуд і поганство панують навкруги, й нелегко те викорчувати. Тільки нещадна непримиренність

могла б нас вилікувати од цієї біди; непримиренність, зрештою, — одна з головних моїх признак.

Бог сприяв мені щоступня. Одне — чародійна зустріч із янголами, про яку вище оповіджено; друге — прислав він до Львова патріаршого посланця Дионизія і звів мене з ним.

Дионизій мав маленьке зморщене обличчя, але очі його світилися немалим розумом: він ніби зазирав у душу співрозмовникові. Ми сиділи тут-таки, у цьому шинку, де господарила моя сестра; сестру я випровадив до церкви на вечірню відправу. Перед нами лежала рівна площина столу, на якій горіла груба воскова свічка. Вона кволо освітлювала мого гостя, я бачив тільки його обличчя, коли він нахилявся до мене, щоб проказати щось важливіше й сокровенніше, а коли відхилявся, то губився із зору цілком. Здавалося, що він зникав тоді із помешкання, а я залишався сам на сам зі свічкою — миготливим і пильним оком.

— Край ваш, — казав Дионизій, — кипить поганством. Християнство не ввійшло тут у плоть і кров: просто ідоли, яким уклонялися ви до Володимира-хрестителя, здобули собі інші назви. Всі оці ваші купали, зажнивки, закрутки, весілля, всі оці забобони, яких існує тисяча і якими живе простий люд, найбільшою мірою поганські. Бо не різдво ви святкуєте, а вклоняєтеся поганському сонцю, не Великдень вам дорогий, а фарбовані яйця. Де це видано, щоб святилися ковбаси, поросята і пироги? Дажбога нарекли Христом, але не Христа шануєте, а того ж таки богопротивного ідола.

— Це болить мені не менше, — сказав я. — Ви достатньо пізнали наш край і помітили: найбільше наше нещастя у гнилості владик. Вони утопилися в богооблудному прагненні до наживи і чинять на очах мирян негідні і нестатечні вчинки. Риба гниє з голови, пане Дионизію!

— Патріарх відає про це, — мовив Дионизій. — Знаєте, що сказав Єремія найчільнішим львівським братчикам, коли востаннє сюди приїжджав? Його слухали тоді Юрій Рогатинець, Іван Красовський, Лесько Малецький і Стецько Мороховський. Патріарх висловив думку, що мета вашої братської спілки висока. Людина, вступивши у братство, вже не належить собі, а стає святим струментом у божих руках і мусить ділом та духом віддатися церкві. Земля наша наповнюється гріхами, і чиняться вони так само легко, як і забуваються. Так переповнюється чаша божого терпіння, і колись вона проллється. Мало для кого закони нашої церкви святі і непереступні, більшість ховає за ними сваволю, поганські звичаї, чаклунство і характерництво, розпусту і розтлінність.

— Свята правда! — прошепотів я захоплено, відчуваючи, що серце моє пробиває трем.

— Патріарх сказав тоді, що ваші братчики мають ходити повсюдно по вулицях, шинках та базарах, навіть прозирати стіни домів, де чиниться ганебне діло, — мусите знати душі своїх мирян, які відвідують наші церкви. Маєте проникати в найтаємніші й найзахищеніші криївки та схрони людських душ і там, де починається відступництво та блуд, поставати проти того гостро й непримиренно, кличучи таких на суд церкви.

Ці слова мастили єлеєм мені серце. Але я не міг не поділитися з патріаршим посланцем своїми сумнівами. Свічка горіла, як сторожке всюдисуще око, і я загубив у сутіні по той бік столу Дионизієве обличчя — старий передихав після довгої мови.

— Щоб здійснити патріарше бажання, — сказав я, — самого прагнення мало. Братства тут нічого не вдіють. Треба відшукати людей, яких можна було б тримати тільки для цього. Ми повинні мати підземелля й катів, а також патріарше благословення чинити так...

Грек мовчав. За полум’ям свічки його омі нерівно поблискували. Здалося тоді мені, що полум’я почало дивно розростатися. Більше того, воно нібито заповнило проміжок між мною і Дионизієм. Я дивився на старого крізь жовте вогняне плетиво, і мені від того аж очі боліли. Вирішувалося те, до чого я прагнув усе життя, про що мріяв і чого намагався конче досягти.

Трековий голос став глухий:

— Наша церква бідна, ми не можемо викладати гроші на таке діло. Патріархи, не вам мені казати, самі змушені приїжджати сюди по гріш. Саме тому дозволити собі інквізиції ми не можемо. Окрім того, теперішній патріарх цього напевне не благословить. Це значило б, що ми починаємо наслідувати західну церкву.

Я схвилювався. Слова, які хотів вимовити, забивали мені подих. Зараз, зараз я виповім те, що хотів висловити ще на початку нашої розмови. Але я почав заздалегідь:

— Сам я не маю великих маєтків, а розмови з магнатами, котрі тримаються правої віри, добрих наслідків не дали. Не хочуть про це слухати й наші братчики... Врешті, я сам не бідний. Маю кам’яницю, а в ній підземелля...

Я примовк. Грек кинув на мене поглядом, і я зрозумів, що він уже починає вловлювати хід моїх думок.

— Маю вірних людей, з’єднаних між собою не силою гроша, а переконань. На жаль, кошти братств, — сказав я, ледве стримуючи роздратування, — йдуть казна на що. Візьміть історію з викупом друкарні і запровадженням школи. Я ледве ублагав, щоб в устав школи був записаний уступець про наглядачів за учителями. Бо ті відразу ж почнуть пити й волочитися. Однак моє противенство школі й заходам щодо купівлі друкарні виявилося марні. Братчики, скажемо відверто,

бажають, щоб їхні діти не були гірші за латинських. Знову-таки йдеться не про збереження віри, а про власні забаганки.

— На це треба зважати, — ухильно сказав Дионизій. — Не можемо вимагати, щоб миряни жили законами чорного духовенства. Окрім того, ми ведемо боротьбу проти латинства, а незнанням знання не побореш. Треба запалювати власне світло, щоб горіло воно сильніше супротивного...

Я відчув, що гнів заклекотів мені в горлі, і цього разу вже не зміг стриматися.

— Свята благочестива віра — ось найбільше світло! — вигукнув я і встиг помітити гримасу, що виразно пробігла по Дионизієвому обличчі.

— Темною називають її наші вороги, — рівно й сухо відказав грек. — А наш обов’язок довести, що ми — світло потужніше й правдивіше за латинське. Тому й заводяться школи.

Я не став устрявати в суперечку. Школи в нас були давно. Дионизій чудово знає, про що йдеться: всі хочуть наблизити наші школи до латинських. Але хай те, що різнить нас із цим чоловіком, піде на суд божий. Мене принаджувало спільне в нас. Тому я вирішив не йти більше манівцями, а висловити, що хотів, просто, зрозуміло і навпрямки.

— А коли я, — голос мій мимоволі набрав сили, — запропоную свій вихід? Коли я згоджуся без спілки з братствами виконати все, що заповідав патріарх Єремія, на власні кошти? Чи одержу я патріарше благословення?

Зависла тиша. Дионизій був загнаний у тісний кут. Дивився на мене через вогонь свічки пильно і вивчаючи. Я витримав його погляд. Крутіям важко розмовляти з людьми прямої волі, через те я позирав на

патріаршого посланця не без тріумфу. Він, очевидно, відчув це, бо відхилився у темінь, і звідти пролунали його багатозначні слова.

— Патріарх не може цього благословити, — повільно мовив він, — і то з багатьох причин. Не буду їх викладати, ви маєте зрозуміти мене без більших викладок та дізнань. Але можу запевнити, що він про те знатиме...

Мені й справді не треба було зайвих слів. Я зрозумів цього хитруна і задоволено звівся. Дионизій звівся також, розмовою були задоволені ми обидва.

3

Того разу ми засиділись у шинку і вже готувалися розійтися — крім своїх, не було тут ані душі. Врешті, про наш шинок пішла недобра слава — п’яниці, волоцюги, пройдисвіти й інша нечисть воліли нас обходити. Було це мені неприємно — надходила потреба вигадувати нові засоби для ловитви темної риби, котра так мало дбає про бога і сумління. Однак сьогодні я мав чітке про-чуття, щось нашіптувало мені затриматися довше й затримати своїх людей. Сестра моя, як завжди, стриміла у вікні для приманки — бути облудною їй ставало щоразу важче, бо, слухаючи наші розмови, вона переймалася вірою більше, ніж їй належало, і мені доводилося докладати зусиль щоб розтлумачити цій нерозумній голівці, що це воля божа і треба їй упокорюватися. Зрештою, я й сам починав потроху розчаровуватися: людці, які потрапляли в наші сіті, були дрібні, як і гріхи їхні: відьмацтво більш гадане, ніж справжнє, непоштиві слова проти церкви й попів — злочини це, без сумніву, тяжкі, але за ними не стоїть чогось такого, що збуджувало б мене й підносило б до високочинності. Мені праглося здибати злочинця виборнішого, від чого яскравіше проявилася б моя воля служити богові — душа моя прагла вивиситися до недосяжного.

— Вибачте мій гріх, панотче, — раптом долинув до мене солодко-закличний голос моєї сестри.

Ця завчена тирада пробудила мене. Я стрепенувся і відчув, що кров заграла в моїх жилах.

— Хто там? — запитав.

— Якогось ченця чорт несе, вибач мені, господи, — відказала сестра, і ми з нею відразу ж кинулися до дверей.

Чернець бабравсь у сінях, певне, зачинив ухідні двері, а на сходи піти не здогадувався. "Ну, ну, сміливіше!", — підігнав його я.

З темені виступила незвичайна проява. Розтріпане мокре волосся стриміло навсібіч, ряса була порвана, і крізь неї проглядало голе тіло, очі палали, а губи палахкотіли так червоно, що аж прискали. З чуприни в нього стриміла куряча кістка з помиїв, які вилила на нього сестра.

— Ласкаво просимо, панотче, до господи, — сказав я із тремтінням у голосі, смиренно йдучи йому назустріч. — Оці люди, яких бачите, — вчені мужі, які давно на вас чекають...

І мені спала до голови чудова думка. Схилився у низькому поклоні й покірливо прорік:

— Чи не дозволите, пане, омити вам ноги?

— Мені ноги? — здивовано перепитав чернець, підіймаючи затверділу й покриту невимивним брудом ступню. — Але ж, пане, що вам до того?

За столом хтось із моїх людей пирснув, але я повів туди оком, і всі знову набрали поважності. Я знову схилився у смиренному поклоні і так само сумирно сказав:.

— Всі ми, ваша милосте, виховуємо у собі святу, боголюбиму покірливість.

Я поклав долоні на плечі пришельцю і всадив його на лаву. Він, здається, був трохи ошелешений. Це не заважало йому, однак, пасти оком мою сестру.

Я зирнув на його ноги й відчув непереборну огиду — чогось бруднішого й занедбалішого в житті не зустрічав. Але цей жарт вигадав сам, тож мусив омивати ту бридоту, відчуваючи, що мене таки знудить. Зрештою поступився місцем одному із своїх людей — хай і вони виконають святу повинність. Мої люди вміли вестися в подібних ситуаціях, були поважні й серйозні — омивали мандрівника щиро й урочисто. Зрештою це, здається, сподобалося й нашому гостю, він великодушно і, як мені видалося, не без насміху нас благословив.

Сестра готувала на стіл вечерю, і я запросив нашого гостя до скромної учти. Мої люди вже оговталися, двоє навіть підхопили ченця під руки й так обережно повели до столу, ніби був він принаймні єпископ. Я не зміг стримати при цьому усмішки, а сестра пирснула, хоч я зробив їй застережний знак бровами — полошити даремно прибульця не треба було.

Ми повсідалися за стіл, я і мої "вчені мужі", хоч більшість із них ледве уміла написати власне ймення, почали точити таку-сяку балачку, обмінюючись чемними примовками. Я тим часом устиг роздивитися того, кого принесла нам сьогодні доля. Було в ньому щось особливе. Не тямив що, але знав напевне — вороже мені. Хто б він не був, подумалося під ту хвилю, але з моїх рук не вирветься. Але я його сполошив. Здається, надто пильно дивився, бо в його очах спалахнула тривога...

Навколо зависла тиша. Я зрозумів, що дочасно відкрився перед прибульцем, тому увійшов у благочестиву молитву, щоб попрохати в бога вибачення за гріх мій. Я попросив у того, хто всіма нами володіє, аби дав мені до рук оцю жертву. Подякував тому, в кого в руках нитки долі нашої, що вислухав моє бажання і прислав мені зі світу цю дивну рибу.

Чернець тим часом увійшов у балачку з сестрою і грайливо почав залицятися до неї. Мова його була фігурна і придибашна, штучно піднесена, а кінцівки речень звучали співзвучно. Не знаю чому, це мене починало дратувати, а може, не тільки мене — всі ми мимоволі насторожилися, а що повернулися у його бік, чернець знову сполошився і почав кидати оком по мешканню, певне, приміряючись до втечі.

— Гадав, — обізвався я якомога урочистіше, — перш, ніж віддатися богомерзькому ділу і насищати мерзенну плоть, ми б очистилися застольною духовною бесідою.

— Але це буде жахне, бо тут чудово пахне! — фігурно сказав чернець, втягуючи носом повітря: пахло і справді незле.

Він почав правити ще якісь фігурні теревені, і в мене від того патякання біля ока почав посмикуватися живчик. Зрештою, виявився не такий уже несміливий, бо і без нашої, господарів, волі, присунув до себе мису, самовільно взяв шматок м’яса й почав так наминати, що нам аж заздрісне стало. При тому він щедро попивав мед, якого не взяв би в рота жоден із нас, — був той настояний на любасному зіллі. Отак ївши і пивши, він сипав фігурними словесами про світ і про те, як він його розуміє. Я слухав, наставивши вухо, бо це вже було цікаво. Ми всі намагалися не пропустити в цих розумуваннях жодного слова, сподіваючись вловити щось гріховне й недозволене. Наші сподіванки справдилися цілком — не довелося довго й чекати, бо відразу він заперечив святість ченців-угодників, котрі спасаються, бачте, відсторонившись од світу. "Чудово", — подумав я, багатозначно позираючи на своїх людей, вони також пильно прислухалися, але я не

був певний, чи добре вони розуміють оту чудернацьку мову. Були, як і я, ніби сито, крізь яке просівається полова слів: непотрібне відсівається, а кукіль і недогідні речі, варті огуди, лишаються на сітці. Чернець тим часом просторікував, зовсім втративши обережність; здається, так подіяла на нього їжа, а може, й питво. При цьому він позирав не так на нас, своїх співрозмовників, як на мою сестру, котра, з усього видно, таки впала в його гріховницьке око.

Я підморгнув своєму найближчому помічнику Йосипові Кальковському, єдиному серед нас справді ученому, щоб той ще більше підігрів ченця до богомерзького патякання. Чернець тим часом набивав собі пельку; певне, був голодний, бо кидав їжу у себе, як у прірву. Його обличчя стало вмиротворене, навіть куряча кістка, якої він і досі не завважив у волоссі, не різала так наші очі.

Дивився на цього ситого й задоволеного чоловіка, і мимохіть подумалося мені, що ворожнеча, якою запалюються люди, й справді йде від нашого первородного прокляття. Не було б його, ми мирно ходили б в отарах на лоні природи нашої, харчувалися б травою і не ладнали б один супроти одного підступів. Диявол не кошлатив би наших душ, і не треба було б тоді святої і завзятої війни за чистоту віри й сумління. Не було б на світі з’їдливого змагання, бо земля наша простора, і як усім стає місця на ній, коли відходимо у небуття, так стане місця й меншому нашому числу, котре існує.

Але цей мій миродавчий настрій тривав недовго. Бо я побачив, що пришелець їсть пожадно все-таки м’ясо, і що його благодушшя — ситість хижака. Я примружився і, здається, побачив на плечі в нашого гостя малого й чорненького з хвостом — притулив той до його вуха роздуті губи і щось шепотів.

Йосип Кальковський цього разу повівся не найкраще. Замість того, щоб підтримати богохульську розмову, він удався в богословський диспут, від чого швидко всім нам стало нудно — сита нашої, так би мовити, завзятливості не знаходили тут поживи, чернець виявився

навіть дотепніший і вправніший за Йосипа — очевидно, немало вчився по школах. Я моргнув Кальковському, щоб кінчав цю балачку.

В цей час чернець пригладив волосся й натрапив на курячу кістку. Дехто з нас знову пирснув, бо він витріщився на ту кістку, ніби це й справді була якась дивовижа. Відтак звівся і попросив у сестри дозволу помитися. Я дав очима сестрі згоду, бо й це грало нам на руку, і вона повела його в мивницю. Чернець подався за нею з такою готовністю, навіть спритом, що ми мимоволі перезирнулися.

— А що, панове, — сказав я, коли за ними зачинилися двері. — Здається, втрапив до нас у руки добрий птах.

Ми засміялися і взялися до їжі, бо за той час, поки їв чернець, ніхто з нас і не доторкнувся до неї. Тепер би і він міг би помилуватися з нас — ми пильно наминали й жартували, залишаючи без ужитку тільки той злоякісний мед — так обідають добрі мисливці після шалених гонів. Але наше полювання тільки почалося, і я дозволив своїм людям тільки трохи втішити черево. Вдарив кулаком по столі — ми посхоплювалися з місць і кинулися притьма по сходах у темний передпокій — за нашими передчуттями, там уже мало щось пожиточне для нас відбутися.

Темрява у передпокої була густа й напружена. Ми щасливо стовбичили там, наповнюючись чудним захватом, адже зараз мало статися найважливіше. В глибині дому загомонів чернець і моя сестра, потім сестра скрикнула, але я притримав кількох надто гарячих, що вже готувалися ввірватися до любасників. Здається, мої сподіванки справджувалися більшою мірою, ніж сподівався, — чернець виявився не тільки вільнолюбцем, але й похітником. "Ось він, один із занепалих, — подумав урочисто я. — Ось той, котрий сіє на землю скверну й поганить нашу святу віру. Тяжко доводиться нам боротися, викорінюючи цю огидь на славу божу, важка принука нам чинити над ними суд!"

У комірчині, де була мивниця, чернець з моєю сестрою завовтузилися вже зовсім недвозначно, і мої люди, не чекаючи мого зволення, кинулися туди, шалено гупаючи чоботиськами й натхненно розмахуючи руками.

4

Ми витягли у світлицю непритомного й побитого ченця й кинули на стола. Один з моїх людей скочив у мивницю по воду і за мить облив гріховодника з ніг до голови. Чернець очуняв і, певне, немало злякався, побачивши всіх нас, зусібіч схилених над ним.

Мій голос звучав грізно. Я спитав у того нечестивця про монастир, до якого він належить, хто настоятель його і чому він не тримається монастирських стін, а волочиться?

Чернець заговорив, і те, що він сказав, змусило нас ще більше здивуватися. Звісно, не був це ніякий чернець, а один із тих облудників, котрі вдають із себе святих людей, щоб богомерзько тинятися по землі, виманюючи в людей подаяння і сіючи повсюдно злочестиву плевелу.

— Значить, ви не стриглись у чорне духовенство? — спитав я.

— Не мав у тому потреби, — легковажно обізвався псевдочернець і знову завівся, фігурно й по-дурному патякаючи про якесь там внутрішнє вдосконалення.

— Саме для цього вам конче потрібно ґвалтувати шинкарок? — не без насмішки спитав я.

Всі засміялися, а псевдочернець обурився. Виявляється, він не ґвалтував сестру, а входив у гріх при її добрій згоді. Навіть закликав її посвідчити свій нахабний наклеп, але засоромлена сестра вже втекла звідсіля і, певне, десь рюмсає зачинившись.

"Ось вони, вільнодумці, — подумав я, — молотильники красних слів, ось їхнє диявольське нутро: розпуста і гріховність, занепад духовний, геєна пекуча".

Холодний і незрушний спокій оповив мені душу: вже не мав я ні сумнівів, ні співчуття.

Звісно, він знав, що за перелюбство мали б покарати його смертною карою. Може, через те зірвався зі столу і з розгону вдарився об двері, якими зайшли ми сюди. Але двері, звісна річ, було зачинено, і на цю мізерну його потугу ми тільки зареготалися. По тому він кинувся до ніші, де було вставлено вікно. Але там були залізні штаби, і ми не без утіхи простежили за його одчайдушним борсанням.

— Набігалися, пане? — спитав я. — Коли так, сідайте, щось нам розкажете.

Він почав виправдовуватися й плести щось несвітське, а нам було не без утіхи дивитися, як пострілюють перелякано його малі, гострі оченята. Здається, язик його молов одне, а мозок працював над тим, як би позбутися халепи. Але все це було даремно, бо не такі ми дурні.

"Це не простий ворог, — розмірковував я, дивлячись, як завзято намагається він виправдатися. — Це серйозний і запеклий ворог. Мені з ним буде нелегко, але хіба я цього не бажав?"

Дивився на нього. Хтось, глянувши збоку, міг би засумніватися, що перед нами — грішник і нечестивець. Чоло його високе, а очі світили гарячковим пломенем. І, дивлячись на це обличчя, я раптом відчув, що незвідь од чого в моїх жилах почала застигати кров...

Сіроносому здалося на мить, що він виключається з цього світу, щось несподіване й дивне ворухнулося йому в душі, щось тривожно обізвалося й увіч проявилася чиясь присутність; можливо, отого, котрий

забрав пізніше його "я". Більше того, відчув на мить особливе з’єднання зі своєю жертвою, начебто і він, і цей несамовитий грішник — щось одне. Це було дивно відчувати, йому заболіло раптом у грудях, обізвалося щось, чи заграло, чи, може, причулася музика, спів вертепників, котрі привиділися, коли спав під квітучою дикою грушнею. Тонкий острах, а може, розкаяння заявились у ньому, м’який дим, але все це відразу почало розтавати, і він, дивлячись у вічі своєму противенцю, пізнав, що його супротивник такий живий чоловік, котрий сам себе поганим ніколи не називає. Це було якесь тимчасове задурманення, якого не знав раніше, а може, й справді той, котрий пізніше забрав його "я", застогнав, відчувши гостру з ним неспівмірність? Сіроносий стріпнувся і крутнув головою, намагаючись отямитися...

Я стріпнув головою, бо стало мені на мить маркітно, і мої люди сприйняли це за сигнал. Найдужчий серед нас і найуправніший у катівському ділі скрався за спиною богохульника і вдарив його довбнею. За мить мої поплічники схопили псевдоченця за руки й ноги і потягли в сутерен, котрий з’єднував цей шинок із підземеллям. Там мучився й доживав своє не один диявольський виплодок.

Я ішов останній і вже хотів ступити у підвал, коли почув швидкі сестрині кроки. Вона майже бігла до мене — була бліда ніби стіна.

— Що ти хочеш робити з цим чоловіком? — спитала вона, ледве розтуляючи вуста.

— Нічого страшного, — сказав я спокійно. — Порозмовляємо з ним про віру й інші святі речі. А що тебе турбує?

— Але ж, брате, — прошепотіла вона. — Хіба ти не помітив? Ви схожі з ним як дві краплі води!..

Я розсердився. Навіть розкричався на неї, бо молола казна-що. Рушив слідом за своїми людьми й наказав тягти нечестивця в комірчину, куди ми саджали не кожного. Відпустив своїх людей, бо захотілося мені побути самому: сестрині слова трохи стурбували мене. Походив трохи по сутерену, заспокоюючись, а тоді завітав до в’язня. Запалив свічку й придивився до нього, наблизивши вогонь до обличчя. Сестра, звісно, молола нісенітницю: чоловік цей не був схожий на мене аніскілечки. Більше того, все в ньому таке відмінне: був високий, а я низький, мав невеликий ніс, а я чималий. Лоб його — крутий і нависав над очима, тоді як у мене лоб плаский. Волосся мав густе й чорне, а я русяве й рідке.

Але все— таки щось дивне відчув, сидячи біля нього, щось мене стурбувало й примусило робити висновки обережніше. Вирішив дочекатися, поки він опритомніє. Бранець постогнував і морщився, очевидно, йому боліло. Я дивився на нього холодним, осклілим поглядом, і, здається, саме від того він очуняв. Глипнув очима і здригнувся, побачивши мене.

Келія була низька й вогка, і нас розділяла свічка, яка допалювалася; вона йому тут, у підземеллі, потрібна не буде. Світла має стати тільки для проголошення присуду, який я зібрався вирікти, як тільки він прийде до тями.

Тим часом удруге мене охопила стума. Дивився на цього чоловіка, що потрапив так необачно мені в тенета, і мені аж голова заболіла. Хто він мені? Ми б могли прожити відведене нам, ні разу не зустрівшись, він доніс би свої криві думки до могили і тільки після того дістав би покару. Але нам судилося отак фатально зіштовхнутись у житті і я повірив, що звела нас у змаганні божа воля. Проте який, ченче, подумав я, у тебе незавидний талан. Світ мусить стояти на міцних, непорушних законах, як стовпах. Горе тим, хто їх хитатиме! Зрушиш хоч одного і дістанеш сумну долю. Муситимеш замістити того стовпа собою, коли не бажаєш, щоб стеля впала на твою голову. Саме тому бог і несе на землю карального меча. Те, що ним випало стати мені, може, й випадок, але я служитиму, боже, тобі вірою й правдою!

Такі думки скріпили мій дух, наче випив я живлющої води. Був твердий у своїх помислах та діях. Знав, що мав чинити, і знав, що чинитиму. Більше того, знав, що мій хрест — я сам!

Між нами допалювалася свічка — це був вогонь, яким горять перед тим, як загаснути. Треба завершити церемонію, але так, щоб урочистість моменту відчув і засуджений.

— Де це я? — запитав псевдочернець, заворушившись. — Чому вчинено наді мною насильство?

— Старші таємної спілки, — сухо відказав я, — визнали тебе за єретика й облудника!

Тоді ми й подивилися один на одного. Дивна іскра пролетіла між нами, а може, відчули ми, що тут, у цій тісній келії, є ще хтось, хто має діло до нас обох. Може, це тільки я відчув, бо той, хто тоне в гріхах, не знає, що таке сумління. Тут щось було. Хай і не те, що сказала мені сестра, — вона висловилася по-жіночому наївно, — але між нами таки сплелася сполучна нитка. Дивовижа відчулася мені тоді: коли б я захотів у цей мент заговорити, заговорив би так само фігурно, як це любив він. Більше того, я був майже впевнений, що коли б заговорив він — його слова вимовилися б з тою поважною інтонацією, яка властива мені. Це було відчуття не зовсім зрозуміле: я не повинен був би йому піддаватися. Ніхто ніколи не повинен придивлятися до того, кого осудив, подумав я, бо тоді з нами починає діятися щось по-справжньому незвідане!..

А коли позбувся він і сіроносого, знову опинився в напівпорожньому, битому мором, місті, — знову його похитало по вулицях. Здається, між часом першої мандрівки і цією пролягла темна, незгладима смуга — все-таки заживав собі минуле, хоч і химерне воно було. Власне минуле до нього так і не повернулося, тобто пам’яті він не здобув, — все, що стояло за межами бойовиська, навіки зникло. Натомість надбав

пережите в личинах ченця Григорія та сіроносого, і воно лишалось у ньому, незважаючи на те, що знову став порожній. Зараз йому треба було сили, щоб урівноважити цей досвід, отож і тулявся безтямно по вулицях, а ночами вдивлявся у світлий квадрат вікна — намагався знайти те, що не давало б йому руйнуватися. Знову і знову переживав відчуте у чужій подобизні, і йому нестерпно нило в грудях. Набралось у ньому забагато болю, щоб розібратись у всьому непомильно, — у складну історію вплутався. Збирав розум і здатність мислити; розумів: те, що з ним відбувається, не простий збіг обставин — вирішувалися речі немалі.

Цього разу помітив на вулицях відміну. Незараженого мором кварталу вже не існувало. Але здивувало його не те: ходив по місту так, ніби прожив у ньому десятиліття. Знав назви церков, костьолів та вулиць. Знав, що його молитва перед тим, як пойняв він личину сіроносого, відбулась у церкві святого Миколая, а дім, у якому знайшов пристановище на ніч, був на Солом’яному передмісті. Раніше, блукаючи вулицями, здавалося, що блукає він по колу, тепер знав: блукав-таки по колу.

Спинився на головному майдані, було тут порожньо. Ще надто рано, і люди, які залишались у місті, спали важким, примарним сном. Однак тут, у середмісті, будинки були порожні. Нещодавно вибудуваний палац Вендінеллі теж світив порожніми вікнами, наче ховав у собі якусь таємницю. Страннього вразили вирізьблені над вікнами дельфіни. Білі дельфіни з мертвими кам’яними лицями дивилися як живі: міста порятувати вони не могли[3].

Ступав попід стінами і намагався торкатися їх пальцями — його весь час похитувало. Боявся вийти на рівний простір, бо вірив, що тоді заколивається під ним земля і він не втримається. Ось вони, такі знайомі палаци: Герберта, Масовського, Антона Мосса і найкращий — бенкетний, де збиралися визначні люди міста на урочистості. Відчував нутрову неприязнь до цих пишних споруд, ніби належали вони його ворогам.

Зупинився вражено: які вороги можуть бути в людини без "я" і без минулого? Тут, на майдані, сам-один, він раптом відчув себе безпомічно. Ратуша ховалась у легкому ранковому серпанку, бруківка майдану вогко блищала, небо і вранці було сухе, оголене й бліде. Будинки й брук дихали ще вчорашнім теплом, не вихолонувши гаразд за ніч, ще трохи, і задзижчать міріади мух — вже й зараз повз страннього пролітали перші їхні зграйки.

Він штовхнув двері і потрапив у чудовий італійський дворик. Досі не був тут навіть у личині сіроносого — спинився вражений. Чудові білі колонки закручувались у граційну петлю; весь дворик, зрештою, був такою кам’яною петлею, що стискував невеличкий простір. З присвистом втягнув у себе повітря: тут, у цьому закапелку, стало важко дихати, а ще важче було втримати якийсь лад у думках. Кроки його дзвінко розлупилися, розбиваючись об кам’яні стіни, і він прихилився до стіни.

Здригнувся: щось його стурбувало. В тілі з’явилася звична напруга, і він уважно роздивився навдокіл. Передчуття було немарне: з кутка на нього пильно й насторожено зоріла пара очей — завмер, ніби закам’янілий, якийсь міщух велетенського зросту, на горбі в нього лежав лантух.

Странній стояв і дивився. Тоді звів руку й поманив міщуха до себе. Владним рухом, а може, тільки порожнім рукавом.

Лантух сповз із плечей велетня і з дзвякотом упав на кам’яні плити. Чоловік випростався і раптом ошкірився до страннього перекошеним обличчям. Зігнув ноги в колінах і вивернув долоні, ніби готувався до борні.

Странній опустив руку, і це начебто позбавило його сили. Чоловік рушив на нього, все ще ошкірюючись, маленькі його оченята блискали іскрами.

Але до страннього він не дійшов. Скинувся раптом, ніби його вдарено, і його малі оченята раптом стали великі і страшні. Стрімко метнувся вбік і всім тілом ударився об бічні двері. Але їх було замкнуто, і велетень безсило сповз донизу, нажахано озираючись на страннього і виставляючи проти нього руку.

Кроки страннього дзвеніли у дворику, ніби ступав він кованими чобітьми по крицевих плитах.

— Ти хто? — запитав, а може, тільки подумав, що запитав.

Луна, однак, дзвінко відбилася од стін.

— Господи, помилуй мене грішного! — вигукнув чолов’яга, захищаючись вже обома руками.

Все його велике тіло тремтіло, наче бите трясцею.

Странній ступнув ближче, дивуючись на чавунний відгук власних кроків.

— Хто ти такий і що робиш? — спитав гостро він, і луна знову дзвінко відбилась од стін.

Чоловік уже не прикривав лиця руками, він звалився під стіну, вивалив язика і хрипко дихав. Звів на страннього очі, і в них спалахнули біль і жах.

Дивний сум пойняв страннього: як не дивно, а чоловік конав. Он його єство, якесь сіре, ніби туман, покрите червоною пеленою.

"Кров! — здригнувся странній, відступаючи. — Боже мій!"

Йому раптом стало холодно. Незважаючи на теплий ранок, що віщував і на сьогодні спеку, морозець пройшов по його тілі. Відчув розпач, знесилу, а може, й обридження. Чоловік валявся в його ногах трупом, але ще жив: груди його шалено здіймалися й опускалися. Тоді странній уражено позадкував: цієї душі йому не хотілося.

Він спинився серед двору, заплющив очі, і земля легенько здригнулась у нього під ногами. Відтак почув шум, далекі крики, гупання бубна, якусь шамотню, ніби летіла десь величезна зграя птахів. У місті щось відбувалося. Він кинувся з двору, але далеко йти не довелося. Притиснувся до стіни, майже зливаючись з нею, і зачудовано дивився.

А на майдані вже клекотіло. З усіх вулиць, що сходилися тут, вливалися юрби людей. Були одягнені абияк, у грубих свитках та постолах, штовхали поперед себе візки, на яких лежало нехитре майно. Жінки тягли на плечах дітей, більші тупцяли самі, схопившись за материні спідниці, ще старші приладновувалися під важку ходу батьків.

Чоловіки були озброєні хто чим: ножами й косами, дехто шаблею чи списом, довбнями чи просто окутими залізом палицями. Всі виливалися на майдан, як повінь, і над ними, наче тінь, висіла незліченна хмара мух. Здавалося, мухи також улились у цей нестримний потік, і він захопив і їх — дзижчали і дзвеніли.

Сонце важко лягло на дахи й розвіяло серпанок, знову ставало довкола спечно, але люди на те не зважали: йшли та йшли. Керував ними високий, кремезний чолов’яга, він щось вигукував, але всі гомоніли, і його слова пропадали в галасі. Кричали діти, й плакали немовлята.

Странній щільніше притиснувся до стіни, бо люди йшли, майже зачіпаючи його. Кілька важких, розжирілих мух вдарилося йому з льоту в обличчя, а якийсь дід ненароком турнув його ліктем. По той бік

майдану молодики розбивали пивницю. Міцні засуви тримали куті двері, але не витримали дужого натиску — молодці з радісним гуком пірнули в темний сутерен.

За мент вони викотили на майдан кухви вина й меду. Чоловік, котрий керував нашестям, стрибнув на одну із кухв, і його голос відразу ж покрив гомін тисячної юрби.

— Вони нам брехали! — закричав він. — Де тут мор? Тут нікого нема! Вони виїхали, а щоб зберегти свої кам’яниці, брешуть про мор!

Раптом у юрбі сталося замішання.

— Чого ви прийшли сюди, нещасні? — почувся міцний голос морового бурмистра. — Все тут заражене!

Крізь юрбу пробивався чорний ворон. На майдані раптом зависла тиша, стало чутно навіть, як дзижчить над юрбою незчисленна хмара мух.

Бурмистер зірвав з себе машісару і стрибнув на бочку й собі.

— У місті ходить смерть! — закричав він.

Странній уперше побачив його обличчя, було воно зморене, але по-своєму привабливе й натхненне.

— Хто це, хто? — зашелестіло навкруги.

— Я моровий бурмистер, аптекар Іван Алембек! — закричав він. — Невже ви не чуєте смороду навколо й не бачите смерті? Вона вже забрала тисячі і досі ще не наситилася!

— Ми бачимо смерть! — весело вигукнув провідця. — Але ми хочемо хоч раз пожити, як пани!.

— Але ж ви загинете! — кричав бурмистер, розсилаючи навкруги поблиски запаленого погляду. — Невже гадаєте, що я вам брешу, та й навіщо це мені?!

— Ми хочемо пожити, як ви! — знову закричав йому у відповідь провідця. — І побачите, пане, нічого нам не станеться. Будинки великого панства не заражені. Воно втекло звідси, і тут ніхто не вмирав! Я теж хочу полежати на перинах!

Люд задоволене зареготав. Хтось затяг бойову пісню, а за хвилю співав увесь майдан. Начебто іскра пробігла натовпом — всі виструнчились, одностайно відкриваючи й закриваючи рота; пісня була про те, про що віщав їхній провідця. Співали чоловіки, жінки й діти. Це була зальотиста, безжурна й молода пісня, і вона запалювала всіх. Обличчя від неї розквітали й наповнювалися непідробними радістю та щастям.

Моровий бурмистер щось кричав, розмахуючи руками, але його вже не слухали. Парубки вибивали з бочок днища, і до них потягся ліс кухликів та кварт, горщиків чи просто рук. Якийсь дід, здається, той, що штурхнув страннього, пив просто з бочки, припавши до неї обличчям. Дехто ще співав, але мелодія розладналася і пісня уривалася. Люди вже були опановані іншим: кухлики й поставці передавали з рук у руки, червоне вино заливало бороди й одежу, ніби кров, — пили усі. Кілька надмір запопадливих вигецувало танці, підстрибуючи й обливаючись потом.

— Я не хочу вам лиха! — знову закричав Алембек. — Бог свідком, що я не хочу вам лиха!

— Але, пане, — закричав провідця, — нам трапилося таке раз на віку! Ми теж хочемо побенкетувати в палаці, хочемо посидіти в золочених кріслах і поспати на панських ліжках. Чи відмовиш нам у цьому праві?

— Я не відмовляю вам ні в чому, — сказав бурмистер. — Але закликаю отямитися, адже саме ви потім приходитимете й прохатимете врятувати ваше життя. До мене приходитимете!

— То й рятуватимеш! — весело гукнув провідця. — А зараз пани — ми! До бенкетової зали, хлопці! — ревнув він і зістрибнув із кухви.

Гордо рушив уперед, а за ним хитнулася, знову зачинаючи бойову пісню, юрба.

Странній стояв на своєму місці незрушно. Витяг шию й наслухав придивляючись. Вбирав у себе все, що відбувається, наче не хотів чогось важливого пропустити.

За мить було вибито двері в бенкетовому палаці, і юрба полилася туди.

Люди штовхалися й лізли одне на одного, намагаючись протиснутися до палацу якнайшвидше.

Біля бочок все ще пили й танцювали. Жінки віяли одежами й радісно повискували, чоловіки покрикували низькими голосами. П’яний старий, котрий штовхнув був страннього, ходив по майдані, заточуючись, і вряди-годи щось горлав.

— Знову ми з вами зустрілися, — сказав побіч голос морового бурмистра. — Дивіться і запам’ятовуйте. Може, запишете для майбутніх поколінь?

— Записуйте ви! — сказав странній.

— То не моє діло, — відказав моровий бурмистер, натягаючи на себе машкару. — Моє діло печальніше: рятувати їх. Подивіться, з якою радістю йдуть вони на смерть? Це що — фатум?

Супроти страннього стримів дзьоб, а за скельцями поблискували очі. Але странній був спокійний. Тільки дивився на все, що відбувалося, з глибочезним інтересом.

Бенкет тривав. Біля бочок залишилися самі чоловіки, жінки сипнули по палацах, двері до яких було повибивано, і за якийсь час у повітрі вже полоскалася випрана білизна, а у вікнах з’являлися по-домонтарському заклопотані жіночі постаті. Викидали на брук сміття, виливали брудну воду й трусили залежані перини. Від того замиготів над майданом білий пух, ніби пішов несподівано сніг. Мухи зграями літали над цим скописьком: здавалося, вони понапивалися трунку і сміливо падали на людей, клюючи їх в обличчя й оголені частини тіла. Діти з галасом бігали по майдану, дразнячи захмелілих, і ті жартома від них відмахувалися.

Незвідь-звідки з’явилися музики. Попереду ступав струнký парубійко і грав на скрипці, за ним ішло кілька хлопців, несучи цимбали, стругані фуяри і гнуті корнети. Ще кілька молодиків дуло у химерні пищалі.

Молодь відразу ж кинулася в танець, в цей мент дихнув на всіх гарячий, розпечений біля камінних стін вітер, війнувши солодко-трутним сопухом, — всі раптом спинилися прислухаючись. Але за хвилю музики заграли знову, і хлопці, порозбиравши дівчат, почали шалено й радісно гопцювати.

У бенкетному залі порозчиняли всі вікна. Біля одного з них виріс провідця, і його дзвінкий голос стало чутно й на майдані.

— Ми покажемо цьому гнилому панству, — гукав він, — що наша кістка міцна, а кров молода, як вино. Вони не подарують нам цієї зухвалості, але прийде час, і ми заберемо в них замки та зброю. Поставимо своїх бурмистрів та радців. Закінчилися часи, коли ми й ногою не сміли ступити у цей квартал!

— Славно! — ревнула юрба, а ті, що були в бенкетовій залі, заблищали срібними келихами.

Дівчата підносили на тацях їжу, яку бенкетники уже десь роздобули, і роздобрені чоловіки вдоволено плескали їх по гузицях. Дівчата відбивалися порожніми тацями і весело покрикували.

Бурмистровий дзьоб опустився.

— Я зробив все, що міг, — сказав Алембек. — Але тут, здається, мор пише свої закони. Дивне все це! Тисячі смертей пройшли перед моїми очима, я вже огрубів і збайдужів до людських нещасть, часом мені здається, що й життя нінащо. Часом здається, що в житті панує тільки один закон — шал і безрозум.

Странній згірдливо всміхнувся, був спокійний. Не відчував навіть звичного болю в грудях, йому подумалося, що не такий він уже й порожній, як на початку цієї мандрівки. Йому раптом захотілося розважити цього ворона, що стояв біля нього з опущеним дзьобом.

— Чи вам упадати у зневіру? — глухо сказав він. — Адже чудово знаєте й інше. Мине нещастя, і місто заживе так, як раніше. Через десять років мало хто про це й згадуватиме.

— Маєте рацію, — погодився моровий бурмистер. — Я й справді пережив кілька моровиць. Але це не значить, що після такого людина чогось у собі не губить. Людина дивно безпомічна перед нещастями, але вони мало чому її учать.

— Страшніший не той мор, — так само глухо сказав странній, все ще не відриваючи очей од бенкетників. — Страшніше, коли людина стає порожня, як випита кухва.

Довкола стрибала юрба танцюристів. Молодь розважалася. Шпарко витупували по камінні патинками й босими ногами. В повітрі стояв сухий, солом’яний шурхіт, і його не могли заглушити ні музики, ні покрики. Так само вони не могли заглушити безнастанного зудіння мух. Стало зовсім гаряче, сонце викотилося над місто, спинилося і аж поменшало, стільки висіювало проміння на майдан. Старий, котрий турнув страннього, сидів під однією з кухв, обпершись об неї спиною, і щось мурмотів, здається, співав. Інший старий стояв біля кухви, черпав вино горням і подавав спраглому, дивлячись із радісним захопленням, як воно зникає в горлянках. Коли ж питваки струшували краплі з порожнього дзбанка, дід сміявся, показуючи вищерблені зуби.

— Може, наше життя, — глухо казав странній, — потребує влиття свіжої крові? А може, ми живемо на якомусь зламі, пане бурмистре! Наш час — час утомлених людей, які весь час чогось очі-, —кують.

Те, що він сказав, здивувало навіть його самого — ніби хто вкладав йому в уста чужі слова. Але в ньому щось зрушилося: зламав у собі якусь давню перепону: хотілося говорити.

— Ми всі потомлені й пригноблені. Зупиняємося на середохрестях і розгублено озираємося. Дорога наша дійшла до пересічного каменя, і ми не знаємо дальшого шляху. Єдине, що знаємо: назад не підеш. Є, крім того, ще одна правда: всі, хто йде назад, і всі, хто йде вперед, ідуть назустріч одне одному.

Бурмистер звів до нього дзьоба й дивився здивовано. Здалося странньому, що він аж рота розтулив, такий був зацікавлений. Але ні, стріпнув раптом головою, увінчаною дивним дзьобом, і рішуче махнув рукою.

— Це, що ви сказали, цікаве, — мовив він. — Але ще є, здається, час їх переконати. Бо, наслухавшись вас, можна й віру втратити.

Він знову струснув головою й подався через юрбу до бенкетової зали. Його миттю оточила танцівлива юрба, хлопці й дівчата, які завзято тупали й прокручувалися, корчили гримаси, реготалися і щедро спливали потом. Хапали бурмистра за чорну одежу, примушуючи прокрутитися разом з собою, — він відбивався і рвався вперед...

Странній заплющився: йому захотілося зникнути звідси, тим більше що він ще не висловив усіх слів, які накотом наринули на нього. Йому хотілося говорити, хай і не має він співрозмовника, щоб вилити нарешті з серця те, що так довго в ньому пеклося. Схотілося схопити голову в руки і піти у міжряддя вулиць, бурмочучи свої невиказані слова, — інакше та голова може не витримати. Розірветься тут, серед цього танцівливого виру, як бомба, розметавши дрібні часточки...

Ішов по вузькій, одягненій у камінь, вуличці, в ущелині, Що мала тверде ложе і була розпечена, як казан. Тримався руками за голову: роями проносилися мухи, часом кидаючись на нього — ніби обсипав його сухий дощ; ішов наскільки міг швидко і бурмотів щось про ченця Григорія та сіроносого. Майже приплющив очі: було йому байдуже куди йти, хай ведуть його ноги, куди хочуть. Здригнувся раптом: де він? Так, вдруге він на цьому місці: перед ним був шинок, де зустрілися чернець Григорій та сіроносий. Знову щось потягло його досередини, а водночас і невідомий острах почав оживати.

Він позадкував од цього чудного місця: ні, йому сьогодні не хотілося туди заходити. Озирнувся вражено: здається, вже й вечір заходив, коли це він проминув, день? Вечір спускався з розпеченого неба, а може, йому так в очах потемніло. Повітря ставало рідке і тремтливе: від того дивно зломлювалися лінії стін. Дзвініці тяглися, здавалося, не вгору, а кудись убік; будинки вже не творили з вулиць ущелини, а розходилися широко, сама вулиця тягла синє полотно бруківки і десь угорі перегиналася: саме там, на тому горбі, й виросло раптом сонне й

величезне сонце. Було боляче дивитися на нього, але й вабило до себе, притягувало, ніби величезний магніт. Странній не міг не піти назустріч тому сонцю, бо відчув, що в нього таки з’явився співрозмовник, якому він може висловити свої сумніві: — те, чого не доказав моровому бурмистру. Йому потемніло в очах, і відчував він вечір у себе на карку: скоро доведеться поволочити за собою і ніч. Отак ступатиме назустріч вічному світилу й тягтиме за собою чорний плащ, і біль горітиме в його грудях, великий біль!

— Свіжа кров, — сказав він тому світилу, що так немилосердно сліпило його, сказав крізь зуби, глухо і з притиском, — свіжа кров уливається у витрухлий світ, щоб замістити стару. Вона оновить життя, але прийде час і постаріє й вона. Тоді знову світле стане чорним, а чорне світлим. Тоді важке стане легким, а легке важким, смачне несмачним, а несмачне смачним. Тоді хворе називатимуть здоровим, а здорове хворим, гарне потворним, а потворне гарним. Тоді прийде біль і назоветься радістю, а радість заболить. Тоді убогий забагатіє, але чи збільшиться в тобі, людино, любові?

Здається, він вигукнув оці останні слова. Вони дзвінко розбилися об камінні стіни, які байдуже їх не сприйняли, бо що мертвому каменю до його покрику та болю? Що мертвому каменю до стогону, який раптом виривається з грудей, як і до слів, адже порожні вуста їх промовляли. Порожні груди викинули їх у цей чудний світ, і кому до того діло, що вони, хай і порожні, так щемко і незвичайно болять?

Не міг спинити ні своїх думок, ні спинитися самому. Далеко відійшов од майдану, де кипіла гульня, — вуха йому забивала чорна тиша. Хотів уже забитись у куток і, сидячи там, якось пригасити скажений трем, який трусив його тілом.

Роззирнувся навколо. Що діється з ним, зі світом, з людьми і з цими вулицями? Чи закінчилася боротьба, яку відбув у личинах своїх двійників? Чи готуватися йому до нового дійства, а чи забитись у якийсь кам’яний двір і стати для нього ще одним каменем?

Сонце стояло перед ним, а він майже осліп од того, що невід-ривно на нього дивився. Але не хотів здаватися, не хотів відступати, хотів доказати те, що пробудилося в ньому, ніби вулкан.

— Один за одним пускаємося ми берега, — прорипів він, — забуваємо батьків своїх і матерів, забуваємо науку їхню та біль. Але в своїх розмислах не піднімаємося вище за них, бо ми занадто у цьому світі зарозумілі. Хай же ногам нашим, що покидають отній дім, стає боляче, хай очі наші не наповнюються холодом. Хай не посліпнемо ми в цьому світі і хай розрізнимо, де світла смуга світанку, а де світла смуга смерку. Хай не опинимося ми безпорадно перед порожнечею своєю, адже наш проводир ти, сонце!

ЧЕРНЕЦЬ ГРИГОРІЙ

Те, що зі мною сталося, вражало й дивувало. За час мандрів я перетерпів немало: мене цьковано псами, пізнав я силу ворожих кулаків, хоч і мої також не лишалися при цьому без діла. У мене кидано камінням, і гналися за мною розлючені рогоносці. З усього цього виходив я ніби з води, бо ніхто при тому не важився на моє життя, а коли і важився, то я знав про те і міг стати до оборони. Моя ж охота до жінок була завше фатальна для мене, бо й цього разу я потрапив у хитро наладновану пастку не через що інше. Мені навіть здавалось у якусь мить, що та шинкарка була тільки приманкою, а я нерозважно полетів на вогонь, і не диво, що попалив крильця. Дивувало мене й інше: ніколи не чував я про інквізиційні справи православних. В лоні східної церкви, думав небезпідставно я, можна залишитися найвільнішим душею, бо земля наша має несходимі простори, де можна людині згубитись і жити так, як їй заманеться. За переступи хіба що викленуть і відлучать од церкви, але то крайня міра. Саме тому й дивувався, і тут, у підземеллі, сам на сам, намагався збагнути цю веремію, в яку потрапив. Перед очима миготіли уривки минулих подій: сон із вертепом, моя мандрівка, вулиці міста, загадковий шинок, де я зустрівся з цією бісівською спокусницею, і похмурий сонм сіролицих. Невинні речі, що їх я казав, було тут криво витлумачено, але більше мене журило, що

застукано мене на перелюбстві: коли їм захочеться видати мене міському судові, справи мої кепські. Я таки встряв у недоладне діло і справуюся, здається, з людьми, з якими важко дійти погодження. Від того перші кілька діб (а де тут день і ніч, важко збагнути) сон не торкався моїх повік, я крутився на дерев’яному ложі і ламав голову, як вибратися з цієї халепи. Інколи чув по кутках бридкий, хижий пискіт, по тому голосно лопотіли долівкою лапами пацюки. Часом здавалося, що пацюки заповнюють келію; я чув, як труться вони поміж себе кожушками — спалахували од того гострі іскри. Тоді я сідав на ложі, підібгавши ноги, й готувався до оборони. Відчував, що вони ладнаються до приступу, але ще вовтузилися внизу, очевидно, впорядковуючи лави, їхні вожді визначали кращі підходи, а я мав сякий-такий час, щоб обдумати свій чин.

І вже перед самим їхнім приступом, я зрозумів одне важливе для мене: сила, яка хоче знищити мене, є. І це не тільки смерть, що чатує на нас кожного: можливо, вона — оці пацюки, яких я не можу побачити у суцільній темряві, але які живуть і чомусь повинні йти супроти мене. Чомусь повинні гризти мене, а я, коли хочу жити, маю оборонятися.

Ланцюги, якими я був скутий, не давали вільно рухатися, але я мав з них сяку-таку зброю. Ось вони, думав я гарячкове, — посланці темряви! Чому в ній опинився я, людина, яка найбільше любила сонце — простір доріг, жінок, добру їжу й мудрі розмови? Кому стали на перешкоді моє вільне, просте життя і мудрість? Адже сила ця нікому не завдавала шкоди, хіба нещасливим рогоносцям. Врешті, й рогоносців лишив я в цьому світі небагато, і вони стали ними не через мою волю, а з волі їхніх жінок. Я лише жив. Мав нелихе серце і вільну вдачу. Любив рослини й людей, хай і кидано в мене часом камінням. Я був од світу цього і завше вважав себе його дитиною.

Однак годі було довго бавитися голими міркуваннями. Світ мій звузився, і я мав вирішувати речі конечніші. Мені раптом здалося: поза тим, що приймають очі наші просто, існує ще один світ, якого очі наші не бачать. Більше того, боротьба в темряві й безголоссі страшніша й

жорстокіша видимої, звичайної, хоч би тієї, коли пускаються в хід кулаки. Отож я й почав готуватися до оборони. Мав застерегтися, щоб не напали на мене ззаду, тож присунувся до стіни і сів так, аби вільно орудувати ногами й руками.

В ту ж мить пальців моїх торкнулося щось шкарубке. Я вдарив по ньому обома руками, закутими в колодку, і почув розпачливий писк. Це був, здається, передсмертний писк першого пораненого. Пацюк звалився долі, й на хвилю запанувала тиша. Згодом почувся виразний хрумкіт: пацюки урочисто з’їдали першу жертву. За хвилю кілька їх знову стрибнули на моє ложе. Я обперся спиною об стіну і почав лупити по настилі закутими в ланцюги ногами. Знову пролунав відчайдушний писк — я вдруге вийшов переможцем.

Пацюки з жадобою поїдали своїх мертвих, а я пробував утерти рясний піт — було в підземеллі парко. Відтак дивна й несподівана думка стрілила мені до голови: чи не для такого самоз’їдання так нагально кидаються вони на мене? Чи не треба їм у цій боротьбі пролити насамперед власну кров?

Але мені було не до мудрувань. Тої ж миті щось гостре і їдке вп’ялося мені в ногу. Вдарив колодкою і відчув: по нозі мені тече густа липка рідина. І несподівано я побачив, що темрява, яка досі оточувала мене, почала розкладатися на кольори. У густій пітьмі уздрів я світлі червонясті плями — починали вони горіти, ненадійно й барвисто поблимуючи.

Я затис рану на нозі і зморено приплющився. У темряві горіла кров. Уперше пролита мною і через це дивоглядна. Боротьба моя почалася, і, здається, уникнути її годі.

СІРОНОСИЙ

Замкнувши двері за псевдоченцем, я відчув полегшу. Півділа було зроблено, птаха надійно сховано, а про те чудне, що мені приверзлося у келії, можна забути. Тепер треба було помізкувати, як з ним повестися.

Я наказав своїм людям не турбувати мене і, запаливши цибушок, до цієї моди пристрастився потай, поринув у роздуми. Власне, це були й не роздуми, а отаке занурення в себе, коли в голові ані мислі і тільки прослуховуєш м’яке задоволення, в якому пеститься душа. Такий спокій і плин я завше дозволяв собі перед ділом. Можна було, помаленьку ковтаючи дим, відчувати високу осолоду, яку залюбки приймає тіло. День видався погідний, може, навіть запаркий, і хоч з мого вікна нічого не побачиш, окрім глухих стін, я відчував, з якою силою пряжить сонце. Всі оті стіни, що на них дивився, було вже розпечено, й випромінювали вони з себе тепло, яке щедро впливало в моє розчинене вікно: спека, зрештою, ніколи мені не дошкуляла.

Поступово в мій бездум почали вплітатися, як червоні стрічки, ті чи інші міркування, і я залюбки віддався на їхню волю. Здається, я не катуватиму цього чоловіка, подумалося спроквола, бо тортурована людина скаженіє або ж стає безмозким мішком. Тобто перестає існувати до суду, а мені з цим зальотником цікаво все-таки відбути суд. У нього, здається, міцна голова, думав я, і хто зна, чи стане наших зусиль, щоб таки зламати його волю? Щоб валявсь у ногах і просився, а відтак ладен був учинити задля мене і злочин. "Треба начинити його страхом", — спокійно мислив я.

Розплющився. У помешканні було тихо й затишно. Руки я схрестив на грудях, а повіки мав важкі. Легка млість відчувалась у тілі, але на вуста клалася задоволена і трохи поблажлива посмішка.

Був упевнений: вільнодумців треба замикати в темниці для остудження їхніх надмір гарячих мізків. Адже вільнодумство — найтяжча людська хвороба, це — мор, який заражає людей і нищить світову гармонію.

"Пацюки вже певне мордують його", — не без задоволення подумав я і приплющив очі, щоб уявити ту картину. Треба, щоб він виснажився у темряві, а тоді я покажу йому вікно!

Я вуркітливо засміявся. Проста це була вигадка, але мудра. Йосип Кальковський недаремно їсть мій хліб. Хай в’язень відчує надію на звільнення, а звільнення того, хе-хе, не дістане! Хай здригнеться над ним стеля, хай подумає, що це сам господь-бог прийшов його карати. Сам господь-бог принесе йому страх, і тоді я зможу ліпити з нього що завгодно. З перестраженими говорити легко і легше зламати їхній дух...

Наче бачив перед собою обличчя того псевдоченця. Прямий ніс, пухкі вуста і чорний, блискучий погляд з-під кучугури волосся. Цей погляд, однак, мене непокоїв. Треба бути обачливішим, бо такий чоловік не стримається, щоб вчепитися зненацька людині в горлянку.

Мені стало душно в цьому помешканні. Зрештою, такий видався сьогодні день. Паркий і важкий, начебто на дощ, а дощу нема й нема. Не зле було б вийти і за місто, хоч би до тої грушні, під котрою я так несподівано був заснув, і прохолодитися на зеленій траві. Обміркувати все, як належить, і напитися свіжого повітря.

"Його, здається, не можна довго тримати у келії", — знову повернувся я думками до того ченця. — Такі, як він, легко причинніють, і я можу позбутися задоволення його судити".

"Страх, страх, страх! — казав я, крокуючи по кімнаті з одного кутка в інший. — Тільки це може принести мені сподіване!"

ЧЕРНЕЦЬ ГРИГОРІЙ

Мій перепочинок був короткий. Я це знав, бо вони, теперішні мої вороги, не покидають так просто жертву. Так само тупотять лапками і пищать. Я тим часом намагався зав’язати відірваним клаптем ряси рану.

Кров уже припинилася, діймав тільки біль. Але не він непокоїв мене найбільше: чи вистачить у мене сили, побоювався я, відбути цю боротьбу? Чи, може, доведеться впасти тут, у морочній темряві, на з’їжу цій голодній бридоті і вже не побачити світу божого? Все ж здаватися я не хотів. І коли пацюки знову полізли на мене, я засвистів, загугукав і почав щосили вдаряти колодкою об дошки настилу.

Це допомогло, бо пацюки раптом кинулися навтьоки. Мені здалося, вони бігли, перекидаючи один одного, душилися перед дірками і пищали.

Але за хвилю я знову почув їхнє сторожке й нахабне похлепування. Треба було вчинити щось рішучіше, і я зважився стрибнути долі просто на них. Ланцюга вистачало, щоб одійти трохи від ложа, отож я й кинувся з настилу униз, де знову шикувалися до нападу мої вороги. Загримів ланцюгом і почав бити навсібіч, наскільки дозволяли мені пута. Напасники не чекали від мене такої сміливості і притьма вдарились навтьоки.

Я ж ніби збожеволів. Лупив колодками, тупав ногами і вже не чув під собою долівки. Потрапляв у якесь місище, ковзався по тілах моїх ворогів, мене й кусали, але я вже не відчував болю. Бився так, як ніколи дотіль. Моя лють стала раптом страшна. Пахло гострим духом крові й розчавлених тіл, і я втишився тільки тоді, коли все навколо заспокоїлося.

Важко дихав, стоячи в темряві, і відчував силу й піднесення переможця. Було тихо. Напрочуд тихо, і я прослуховував цю тишу з хворобливою увагою. Ще чекав на новий приступ пацючого війська, але тиша стояла така безмежна, що я повільно почав отямлюватися. Мені аж вуха заклало — нерухоме й важке повітря було в моєму невільницькому мешканні. Нагло й гостро відчув я самотність і неприкаяність. Сила покидала мене — хотілося спати. Склеплювалися очі, і я вибрався на ложе. Дзвонила в скронях кров — тиша була навколо, незвичайна тиша! Дика, несусвітська тиша, яка надовго мала стати моїм

співжильцем. І я дозволив їй загойдати себе — провалився у глибокий паркий колодязь і довго летів, чіпляючись за його стіни, бо дна в того колодязя не було...

Тоді просвітилась у темряві висока, кощава постать, власне, тінь, бо не може мати тіла той, хто позбувся свого "я". А затим він виступив із розпростертого на убогій лежанці тіла, йому конче треба було відійти вбік і пильніше придивитися до того, ким він у даному часі став. Зміг наповнити Залізний Мішок, у який було кинуто ченця Григорія, тихим блимотливим світлом; воно розливалося по келії синьо й морочно, було неживе, але достатнє, щоб побачити залиту кров’ю долівку — тьмяно й червоно вона полискувала. Валялися круглі клубки мертвих пацюків, між яких безшумно снували ситі живі — понаїдалися вже донесхочу. Вже й до свого ворога збайдужіли, до того розпластаного й блідого, який також не подавав ознак життя, ніби й не сон забрав його, а таки смерть. Висока, кощава постать стояла нерушно й пильно придивлялася, хоч обличчя в неї й не було; пильно наслухала, хоч не було в неї і вух; пильно впізнавала себе в тому напіврозтерзаному чоловікові. Дивно було відчувати споріднення з ним, а ще дивніше, що чув за плечима дихання ще одного, через кого той сонний чи мертвий так нещадно катувався.

Отямився я від гуркоту. Здалося мені, що над головою вдарив грім чи щось важке б’є по даху, а дах той був чомусь залізний. Била у скроні кров, і я спершу ніяк не міг отямитися. Важкі сталеві удари стрясали повітря, і я подумав, що глухну. Подумав, що ця важка, нелюдська брила темряви от-от звалиться на мене й розчавить, як комаху. Ще й досі не розумів, що діється, а грюкоти били й ламали стелю: коли ж я торкнувся стіни, відчув, що вона тремтить. Більше того, мене опалив холодний дотик металу — я сидів у якомусь залізному мішку.

З мозку вимивалися решткі сну, і все так дивно поперекручувалося: моя бійка з пацюками, сон, удари грому. Здавалося, якась дужа сила підхоплює мене й починає підкидати. Я забив собі вуха пальцями й заплющився. Треба було отямитися, але думки розлазилися, як павуки.

Мені здалося, що ця келія повна найпотворніших павуків. Вони полізли на мене, заворушили металевими лапами і знамірюються пустити в мене отруту. Засновували весь світ переді мною, який і без того сплітався з тонких, рожевих ниток, — ворушилися в цім плетиві, спалахували чорними плямами, чорні плями — це й були оті струси, які нелегко витримати мозку. Але я зібрав усю силу і спробував утішити себе кволою сподіванкою, що це сниться мені якийсь дивовижний сон.

— Це сон! — кричав я. — Сон, чорт забирай, сон, прокляття йому і всім, хто наслав його на мене, — сон! Він довбе мені мозок, бісів сон!

Я кричав, міцно стуливши очі й стискуючи руками вуха:

— Сон, сон, сон! Зараз воно все закінчиться, зараз... зараз!

Я казав:

— Сон, чортова мана, це не може довго тривати, це ж безглуздо, я повинен прокинутися!..

Відтак у келії стало тихо. Я безсило відкинувся на ліжницю й розслаблено розплющився. І раптом побачив світло. Воно народжувалося десь угорі, в одному із кутків цього залізного мішка; здалося мені, що прочинилася довга лискуча труба і в ній засвітився клаптик голубого неба.

Мені аж подих забило од цього чарівного видовиська. Відчув, що починаю розчулюватися, потекли по моїх щоках сльози, і. я безсилий був спинити їх. Бачив тільки блідий кавалок неба, шматок живої справжньої хмари, що обрізала те небо. Але для мене й цього було досить. Я плакав, дивлячись на той малий острівець світла, той блідий провісник волі, що увірвався до мене в цю глупу темінь. Пив оте світло, як п’є спраглий воду, — жив блідим міражем. Так, він приніс мені розчулення, якого я ще, здається, не заживав. І я пустив його в душу, розтопивсь у ньому —

адже той блакитний клаптик доніс мені запах трави, нагад про чудове мандроване життя, прохолодні роси й ранки, загорнені в пишні шати світань. Відтак долинув до мене поклик шляхів, які пахнуть також по-своєму: припорошена курява й зелене листя придорожних дерев, що біжить, утікаючи від вітру, — ось воно, подумав я, справжнє життя! Ми — діти землі нашої й повинні дихати з нею одним диханням. Поза нею нічого немає, скільки б людина не прагла вирватись із меж простого і зрозумілого.

Я сидів на ліжниці, впершись спиною об стіну і закинувши голову туди, звідки до мене сочилося світло. Я відчув, що десь близько існує сонце, опарене в росах, здіймається воно над світом, радісно провіщаючи новий день і нове світло. Через те небо запалюється божественним сяєвом, як оце зараз, і тоді по-новому відчуваєш красу нашого короткого існування.

Світло з’явилося тільки на хвилю. Але воно викликало в мені гарячу хвилю марень, і я, лежачи на твердому настилі, залюбки віддався їм.

І темрява відступила з мого убогого невільницького мешкання; я нібито лежав десь у траві, закусивши бадилину, і стежив, як моторно працює комашня; слухав, як росте трава й дерево — розправляє гілочки, розминається, потрушує листям, дихає. Не бачив у тому світі нетерпимості, хоч вона, може, й існувала — все було напоєне добрим теплом літнього ранку. Мені не хотілося порушувати зачарування, в якому купав я душу перш ніж знову вступити у змагання з темрявою і з її невидимими мешканцями. Знав: маю ту боротьбу відбути і відбуду її небезчесно. Отож подумки благословив небесне мені послання і вдячно прошепотів молитву тому, котрий є усім.

СІРОНОСИЙ

Оте бажання виїхати за місто було таке сильне, що я піддався спокусі. Гукнув кількох слуг, ми осідлали коней і таки поїхали, куди

наказував мені прибути внутрішній голос. Звелів служкам їхати поодаль, а сам погнався дорогою до невеликого приміського гаю. За ним розстелялася широка долина, звідусіль оточена гайками, і я помчав через неї. Нарешті дістався до пропам’ятної грушні; вона стояла, як раніше: правда, цвіт її давно осипався. Не завважив я і грушок: дерево стояло безплідне.

Спинив коня й пішов до того місця, де колись мав чарівне видіння-сон. Так само ліг на траву, і, як тоді, дивне почуття охопило мене. Здалося, що я розчиняюся між зелені: волосся моє пнеться угору, стаючи гіллям, а ноги вгрузають у землю, перетворюючись на коріння.

Мелодійно задзвонило від далекої церкви, і я примусив себе уявити отих трьох вертепників, котрі привиділися мені й того разу. Он вони: один тягне на спині вертеп, другий — звізду, а третій — клунок із ляльками. Повернули до мене обличчя, і я здригнувся: зоріли на мене кістяки. Зимний піт пробрав мене: ті ж кістяки почали хитати долішніми щелепами, начебто співали. Я примусив себе уявити й вертепну виставу, відтак прикликав Ірода, який і тепер мені підморгнув. Цього разу, правда, враження в мене було інакше: Іродові очі нагадували мені ченця Григорія. "Ну, звісно, — подумав я, перекидаючись на живіт і зриваючи бадилину. — Ірод — це і є той богоненависник!"

Мені стало радісно й трохи смішно. Смоктав із травини солодкий сік і дихав чудовим запахом землі. На дорозі тим часом з’явилися мої слуги, вони їхали, попустивши повіддя, й балакали. Були спокійні й задоволені світом, і мене раптом стьобнула лють: чи не завдяки мені мають спокій оцей і вмиротворення? Я, може, теж хотів би щось таке відчувати, але місія моя складніша. Мушу весь час сушити голову, бо навіщось мені потрібно стало рятувати цей світ? Чи не ліпше віддатися життю, як віддається оця грушня чи оті двоє моїх лобуряк? Он які вони ситі й угодовані, а господар їхній — шкіра та кості, їх ніщо не з’їда у світі, як оце мене: на мить мені заздрісно стало.

Я скочив на рівні і, поки слуги доїхали до мене, стрибнув на румака. Притис його острогами, і він, покосувавши оком, побіг чвалом. Мені раптом захотілося гострого, скаженого руху, і я підігнав коня. Він слухняно наддав ходи — вітер уже бив мені в обличчя. Але цього теж було мало. Я пустив коня навскач, ніби хотів відірватися од тих двох ситих і задоволених, що силою долі мають весь час супроводжувати мене. Кінь гнав галопом, витягнутий у стрілу, а я, припавши до його шиї, відчував гостре задоволення. Щось лихе прокидалось у мені, шалене й нестримне. Хотілося загорлати й зареготати, хотілося напасти на когось і, коли б була в мене шабля, рубонути невидимого ворога так нещадно, щоб пересікти його надвоє. Під цю хвилю я міг би напасти і на тих двох своїх вайлуватих слуг, які, дивлячись мені вслід, здивовано спинилися й порозкривали роти.

— Я заплачу вам, янголи, за вашу виставу, — рипів я зубами. — Ох, добре заплачу, маю вже чим! Душею того вільнолюбця заплачу, і будете ви, певне, задоволені.

Я почув за спиною тупіт. Повернув голову, наздоганяли мене слуги.

— Пане, — закричав один із них, — чи не поніс вас кінь?!

— Стривайте, ми зараз його перехопимо! — кричав другий, і я, зціпивши від осердя зуби, натис коневі острогами на боки, щоб ніхто мене в цьому світі не зміг перехопити.

ЧЕРНЕЦЬ ГРИГОРІЙ

Нарешті мене вивели з темниці, і я пішов, оточений кількома сіролицими, по довгих склепінчастих сутеренах. Ледве волочив ноги, бо від довгого сидіння й колодок вони позатерпали. Але голову мав ясну й залишався розважний. Звісно, вмирати не хотілося: я, як і всі смертні, тримав у кутику мозку надію, що вдасться-таки вискочити з цієї халепи, тому й не думав про смерть. Навіть хотілося увійти в змагання з

сіроносим: то, здається, мала бути непроста боротьба. Як на мене, ми з ним не несемо вічної суперечності світу — темряви і світла, дня та ночі, бога й диявола, ми з ним суперечність внутрішня: світла у світлі, коли ми складаємо світло, і темряви у темряві, якщо ми складаємо тьму. Простіша була б боротьба, коли б я потрапив до рук єзуїтів, але тут ідеться не про те.

Я йшов роззираючись. Думати про майбутній суд не хотілося. Не міг готуватися до того, чого не знав і що лише збирався пізнати. Сутерен був низький, хоч іти в ньому можна було не згинаючись. Походні в руках у моїх супровідників різали очі, але світло було не сильне, і очі поступово звикали. Стіни точили слиз, і вогонь вигравав на них нерівними спалахами. Мої провожаті убрались у довгі світлі плащі; побрязкувала схована під тими плащами зброя.

Ми рушили сходами, по яких текла вода, я відчув босими ногами, що та вода тепла. Зрештою зупинилися перед важкими, кутими дверима, й один з моїх провожатих стукнув у них кілька разів кулаком. Двері повільно розчинилися, і я переступив порога, потрапивши в той-таки шинок, звідки мене запроторено до в’язниці.

За столом, покритим червоною китайкою, вже сиділи сіроносий з компанією. Всі вони також убрались у білій стрій, і мені від того стало раптом смішно: надто урочисті й бундючні були навдокіл обличчя. Шинкарки, звісна річ, я не побачив, і це мене трохи засмутило: хоч повелася вона зі мною недобре, але на ній таки приємно було зупинитися окові.

Поки що я був спокійний. Не мав ні страху, ні урази, навіть трохи перейнявся їхньою урочистістю. На мені клаптями звисала ряса, і я озирнув її тут, при свічках, зі здивуванням.

Мене посадили навпроти сіроносого. Дивився на мене важким поглядом, десь таким, як і тоді, коли виголошував мені присуд. Але я не відвів очей. Лихі іскри спалахнули в його зорках, сіроносий звівся.

— Помолися богові, — понуро сказав він, — бо над тобою, грішнику, має бути учинено суд...

Я схилив голову, і в мене потекло щось хмільне та гойне. Відчув, як защеміли від сліз повіки і як дивно ослабло тіло. Кинув очима по покою, а побачивши в кутку ікону, пішов до неї і впав на коліна. Дивився у вічі святому Миколаєві, і швидкі, як іскри, слова, спалахували в моїй голові.

— Боже великий, — прошепотів я. — Скільки людей посилає до тебе молитви. Ти рівноважних темряву і світло, але чому ти не створив гармонії всередині однієї якості? Чому все на землі переплелось у взаємознищувальній боротьбі? Один народ ворогує з іншим, але не менша ворожнеча в ньому самому. Надто в нашому, де сусід ненавидить сусіда, а брат брата. Ти зіштовхнув мене з людиною, якої раніше я у вічі не бачив, і чоловік той дивиться на мене з ненавистю, начебто вбив я його дітей. Де корені тієї ненависті, яка сплутує світ, ніби сітка? Чи ж конче потрібна тобі, боже, та сітка?

— Годі! — почув я крицевий голос сіроносого. — Щоб попросити прощення в бога, досить кількох хвилин.

Я не докінчив молитви. Та й небагато хотів просити. Лише добра й справедливості, адже все інше — марнота! Добро і справедливість, подумав я, все менше й менше цінуються в цьому світі, а може, вони в ньому ніколи й не цінувалися? Може, оце "менше і менше" — післядня нашої тверезості? Чим більше мудрішаємо, тим гірше можемо розібратися, де цінності справдешні, а де гадані. І стаємо мізерні перед тією нещадністю, а коли так, втрачаємо в собі силу виборювати те, що звемо справдешньою істиною. Чим далі, тим складнішою картою малюється світ і менше стає повітря дихати...

Я так задумався, що пропустив початок промови сіроносого. А він уже говорив. Базікав щось про два світи й боротьбу між ними, щось про царство диявола, яке не шкодує сили, про те, що правдиву віру ніщо не може порушити, коли всі будуть у помислах єдині і матимуть ясну жадобу служити богові...

І все— таки я не міг зосередитися. Розступилися переді мною стіни —штовхнув я їх поглядом, і вони попадали. Побачив перед собою неземні краєвиди, а серед них скопище казкових істот. Знав — це Індія, казкова земля, що зветься так од імені води — індіс[4]. Та вода народжується в горах, стікає з них і впадає у червоне, як кров, море. З другого боку я побачив друге море, яке ніби накладалося на перше, а навколо розстелялися безмежні хащі. На цій другій землі витиналися три хребти — Германіє, Тиатрис і Ореста, а на них пасли отари маленькі, в два лікті, люди. Ці люди через три роки починають плодитися, а ще через три стають старі. Вони працюють на чудних полях, де росте червоний перець. Одні вирощують той перець, а інші його палять. Від гіркого диму відступає з гір незчисленна армія гаддя, що безперервно виповзає із хащ. Далі за тими горами — два острови, наповнені золотом та сріблом, і зелень їхня ніколи не опадає. В цьому краю немає зими, все цвіте двічі на рік, а золото і срібло охороняється отруйними гадами і червами. Я побачив гору Кагефіс, що стоїть серед моря тої самої назви, — це туди загнав цар Александр найлихіших людей — Гога й Магога. Вряди-годи вони зустрічаються й починають шалену бійку. Там, далі, живуть інші народи, і мені хочеться роздивитися їх. Онде миробити, на зріст дванадцять ліктів і мають вони груди й ноги, як каня. А онде агротипії — такі гарячі, що коли сходяться на одне місце, самі від себе запалюються. Онде ті, що спалюють своїх батьків, а ще далі — людожери, що поїдають одне одного. Біля гір Германіє, Тиатрис і Ореста живуть ще дивніші — обернені п’ятами наперед і пальці їхніх ніг ростуть назад. Мають собачі голови й одягнені вони в шкури, а як говорять — скімлять, ніби пси. А онде біжать одноноги, підскакуючи, ніби птахи: нога їхня широка, нею вони і вкритися можуть, коли лягають спати. Бачу й інших, ще дивніших: в одних із лоба виростає ріг і світиться єдине око, інші — зовсім без голови, а очі мають у персах, тоді як волосся росте на

хребті. Живуть біля води, що зветься Татимія, а їдять самі тільки яблука. Вони і в дорогу вирушають із повними торбами яблук, бо коли не стає у них тих плодів, вони тяжко мучаться і помирають...

Сіроносий тим часом говорив. Я вловлював окремі слова з тої промови, щось про те, щоб бути нещадними до вилупків сатани і до чортового коріння, яке множить на нашій землі чад сумнівів, безвір'я й облуду. Щось сказав він про тих, хто живе, як худоба, бо розпуста, вільнолюбство і злодійство ходять у парі. Здається, він і мене приймає за такого і хоче, щоб у те повірили всі сіролиці...

Ті видива, які побачив я, просвітивши стіни, марилися мені в дитинстві. Так, я мріяв колись обійти широкий веселий світ і добре до нього придивитися. Я хотів зрозуміти закони, якими живуть на землі люди, й переконатися, чи й справді є така земля, де люди сходяться за якостями та характерами. Я вже встиг пізнати: гармонія не може існувати там, де людина ненавидить іншу, не знаючи й чому. Ми не такі вже різноманітні, люди, але чому ми так фатально не можемо одне з одним порозумітися?

Та Індія, міркував я, — символічна країна. Хто утяжується цим життям, хай іде на гори Германіє, Тиатрис і Оресту. Хто пожадний, хай іде на острови, повні золота і срібла, і бореться з гаддям, яке його стереже. Хто лютий, хай іде на гору Канефіс, яка стоїть серед моря, і стає на бік Гога чи Магога. Хто хоче жити в мирі, хай пристає до миробитів; хто хоче згоріти в цьому світі, хай стає агротипією. Хто має пристрасть нищити й жерти таких, як сам, хай іде до людожерів; хто ненавидить батька й матір, хай приєднається до тих, що палять їх. Хто невдоволиться, хай з'єднується з песиголовцями; кому набридло ходити на двох ногах, хай стає одноногим, рогоносці — рогоносцями, а безголові хай живуть серед безголових. Між ними треба тільки поставити непрохідні гори й моря, і хай ніколи не знають вони, що таке інквізиція!

Тим часом сіроносий говорив і говорив. Щось про те, що я нібито порушив християнські закони і виставив себе богохульником, а відтак ворогом нашої церкви. Про те, що я образив святих угодників, і це чули всі: а найстрашніший з моїх злочинів — перелюбство і те, що я без висвячення носив рясу. Злочини це великі й непростимі, сказав він, а відтак замовк і радісно позирнув на мене, ніби чекаючи, що і я від його звинувачень возрадуюся.

— Що присудить за це громада суддів? — спитав він урочисто-крижаним голосом.

— Смерть! — видихнув однодушне сонм сіролицих.

Я подивився на них крізь сльозяну плівку, що лягла мені на очі, і раптом здригнувся: хто вони, ці люди? Здалося мені, що за столом сиділи, одягнені в білі плащі, пацюки. Сіроносий теж мав пацючу подобу і щось задоволене хрюкнув.

Можливо, через те прийшла мені до голови аж зовсім несподівана думка. Можливо, сиджу я й досі в отій морочній, залізній келії, в тому страшному мішку, і цей суд тільки змора? А може, й не змора, може, всі оті пацюки, з якими повів я таку завзяту війну, і справді покликали мене на свій суд — він оце й відбувається. Вони вийшли із темряви і стали раптом видимими, одяглись у білі плащі, щоб мені було ліпше їх бачити.

— Такий злочинець вартий кари на горло! — урочисто сказав голос сіроносого.

Я мимовільно розплющився і несподівано згадав, що колись давно у якомусь кошмарному сні чи мариську я таки бачив сіроносого. То був несусвітній сон про якесь чудне помешкання, як і оце, і про те, що стояла там труна, в якій лежав мертвяк. Навколо не було ні душі, а я сидів на лаві і їв, бо прийшов туди страшенно голодний. У кімнаті не було ні вікон, ні дверей, горіли свічки, і мені видалося, що кожна свічка

— людське око, котре пильно мене роздивляється. Однак я не вражався, їв і побоювався тільки, що хтось мене за тим застане: узяв я хліба, не спитавшись.

— А що, брате, — сказав раптом мрець, — господариш у моїй господі? Думаєш, не бачу?

Тоді, в кошмарному тому сні, побачив я, як здригнулися всі п’ять вогників-очей і мрець почав виставляти з труни ногу. Відтак на. мене подивилися пильні очі, і я таки напевне згадав — був то сіроносий...

Дивлюся на сіроносого широко розплющеними очима і впізнаю його.

"Таке вже справді було", — думаю, відчуваючи, що хвиля люті починає накочуватися на мене. Я тоді бився з тим мерцем, нещадно бився!..

Світ помертвів мені в очах, і мене щось підстьобнуло: все, що сталося потім, стало схоже на сон також. Здається, я стрибнув на стола і кинувся притьма проти свого ворога; здається, щось сталося таке, про що й не розповіси; хтось закричав: чи я, чи сіроносий, чи всі ті люди; я вдарив сіроносого в пах. Він захарчав і відступив, тоді я схопив лаву і змахнув нею над головою...

І побачив, як злякано тікають всі оті одягнуті в білі плащі щурі, як товпляться біля дверей, прагнучи звідси вирватися, але ворог мій мав ще силу. Я відчув на горлі його залізні руки. Вдарив його в живіт, і на мене бризнула липка, багниста кров. Ворог відлетів од мене, але наступної хвилі навалився ззаду і вчепився у карк. Я перекинув його через голову, а коли він став супроти мене з наставленими руками, вдарив його головою. Він хитнувся, але не піддався, тоді я роздер йому нігтями обличчя.

Я був несамовитий. Відбився від одного й другого посіпаки, котрі наскочили на мене, — щось блиснуло над головою, але я зумів ухилитися від шаблюки і з маху вгатий напаснику в дихало. Той квакнув і зігнувся, а я помітив, що проти мене палає ясним світлом вікно. Це світло народилося несподівано, ніби хто відчинив віконницю, сонячне проміння гаряче бризнуло мені у вічі. Я, здається, осліп, бо надто довго сидів у темниці, мені здалося, що он вона — воля, те, чого так пристрасно й гаряче я бажаю. Я притьма кинувся туди, щоб ударитись у сонячну стіну й прорвати її, але щось схопило мене ззаду, і я звалився долі обличчям на камінь.

— Слухай, ти! — захрипів сіроносий. — Даремно скаженієш! Нема тобі звідси виходу!

Мені здалося, що це не він говорить, а я. Стояли один супроти одного і тремтіли од люті і збудження.

— Те, що ти шукаєш, все одно — мана! — закричав він, широко розводячи щелепи. — Чуєш ти: мана!

Мені боліли щелепи, і я стис губи. Знову здалося, що кричав таки я...

Але в цю мить побачив, що кілька сіролицих виступило проти мене з шаблями, тому відкинув з дороги сіроносого, знову схопив лаву і закружляв покоєм. Збив одного й другого, але ззаду мене вдарили чимось важким, і я спинився, дивлячись, як запалало переді мною яскравим пломенем вікно.

РОЗПРАВА ПРО СВІТЛО

Лилося світло дня, якого я так давно не бачив, — яскраво текли барвисті промені, якими була налита земля. Від того все в моїх очах виблідло і стало ілюзорно-прозоре, навіть жінка, котра допомогла мені вибратися з підземелля. Я подивився на неї й уздрів її розмите

промінням обличчя, яке всміхалося до мене, і почув, що над головою в мене невгомонно дзвонять жайворонки. Довкола розстелялися долини, вщерть залиті сонячним промінням і покриті прозорими квітами. Повільно ходили так само опрозорені коні, і кликали своїх подруг солов'ї. Я побачив, що світ увесь заріс ясно-зеленою травою, і, здається, тільки ця трава не була обезбарвлена — нею заросли вулиці міста, де я опинився. Я ступив кілька кроків, і трава обплескала мені ноги. Дзвеніли коники, й погукували перепели, безліч яснокрилої комашні забриніло коло мене. Світло лилося й лилось, і мені все обличчя покрилося великими краплями поту. Здалося, десь поруч забриніла натягнута струна, яку безперервно смикала, зачепившись крильми, велика, барви веселки, бабка. Я побачив, що жінка, яка вивела мене з підземелля, плаче так само семибарвними слізьми, щось вона каже на прощання, щось ніби про мор і про те, що мені потрібно звідси якомога далі тікати. Я дружньо махнув їй рукою і втер з обличчя рясний піт. Тоді відчув, що мені таки пора йти. Відчув, що я знову стою на початку незвіданої дороги, і від того в мене щасливо стислося серце. Я міцніше затяг на своєму маслакуватому тілі очкура і сміливо подивився туди, де вигиналася, тягнучись угору, вулиця — на кам'яному горбі лежало величезне, весело-привітне сонце.

Відтоді, як навалив у середмістя простолюд, минуло чимало часу. Странній тинявся всі ці дні вулицями, і місто вражало своєю мертвотністю. Всі місця, де колись вирувало життя, стали безживні: гуляв лише по вулицях гарячий вітер, піднімаючи в повітря хмари куряви. Знелюдніло вже й середмістя, лише де-не-де блукали вигаслі, схожі на трупи, постаті. Странній все гостріше відчував порожнечу своїх грудей, а люди, здибуючись із ним, так само жахалися. Зрештою, пам'ятаючи, що сталось в італійському дворику, він сам намагався з ними ближче не сходитися.

Поки що нікого не чіпав. Ще й досі відчував виснаження од того подвійного злиття — з ченцем Григорієм і сіроносим. Чи за своєю волею, думав він, блукає оце вулицями і мусить дивитися на людські страждання? Було багато в його діях незрозумілого й самому: чомусь

одних людей оминав, а за іншими., гнався, одними гребував, а в інших починав своє друге життя...

Це сталося одного ранку. Саме того, коли найпекучіше боліло йому в грудях,.коли еон так і не прийшов уночі до нього і коли відчув він якийсь дивний відчай, котрий починає в ньому пробуджуватися. Туман заливав вулиці міста, сухий і драглистий, душний, а через те чавкий. В тому тумані ще гостріше чувся сопух од гноїщ та трупів, але мухи літали, пронизуючи знепрозорілий простір дзенькучими стрілами.

Странній ішов, похитуючись і з присвистом вбираючи у груди повітря. Часом з нього виривався дивний прихлип — ніби плакав, і, можливо, саме це вивело на нього морового бурмистра.

— Знову ми зустрілися, — сказав бурмистер, наставляючи на страннього дзьоба, — а я вже, грішним ділом, думав, що й вас понесла біда...

Виглядав у тумані дивно: величезний птах, який один у цьому місті ні з чого не вражався. Странній бовванів супроти нього незрушною тінню.

— Знаєте, я хотів із вами зустрітися, — сказав Алембек. — Вас це не дивує?

Странній мовчав. Стовбичив безмовно, і йому було дивно хіба те, що моровий бурмистер не боявся його.

— Чи можемо ми прогулятися? — спитав Алембек.

Странній хитнув. Дивився на цього відчайдуха і почував біля нього себе ліпше. Здається, і в грудях не так боліло. Здається, й туман почав розвіюватися — текли по вулиці сиві косми, начебто місто куріло. Вони повільно пішли пліч-о-пліч, а коли звернули на сусідню вулицю, вгорі

раптом щось прорвалося, і вони побачили першу латку ясного неба. Странній подумав, що чимало страшної дивовижі уздрів він у час свого тиняння: мертвих і конаючих, божевільних і перестрашених. Кожна людина ніби жила відділено од інших: люди одне одного жахалися. Боялися зближень, розмов, чи не тому зникли бенкетники й торгівці. Живі поховалися по закапелках, і тільки смертельний жах викидав їх звідтіля. Хворі бігали по вулицях, як оглашенні, маючи надію в такий спосіб вигнати з тіла хворобу, а зовсім знесилені ледве по тих вулицях тяглися...

Йшли неквапно, бо, незважаючи на туман, стояв на вулицях нестерпний вар: за останній час мух у місті побільшало, часом вони літали зведеними громадами, а коли натрапляли на людину, живу чи мертву, обсідали її й люто кусалися. Мухи покривали стіни і тисячами валялися на брукові. Дохли так само, як люди, але їх від того не зменшувалося.

— Душно, — сказав моровий бурмистер. — Коли б не ця спека...

— Коли б не ця спека, — обізвався странній, — не було б мору.

— Я теж так думаю. — Бурмистер важко дихав за машкарою. — І от що дивно. Велике лихо впало на місто, але людей утекло з нього небагато. Як бачите, не один ви вважаєте, що від мору не потрібно тікати.

Странній ішов мовчки. Високий і випростаний, дивився перед собою і натужно дихав. Руки його мимоволі стискались у кулаки, а мухи висіли над ним зеленим шлейфом. Коли бурмистер говорив, повертався до страннього і смішно задирав вгору воронячого дзьоба.

— Тікають багаті, — сказав він, — бідні прив’язані до своїх гнізд і чіпляються за них руками й ногами. Господь, скільки їх уже померло!

Странній крутнув головою. Рипнули, ніби шкіряні, його м’язи.

— А ви? — різко спитав. — Чому не тікаєте ви?

Бурмистер засміявся. З-під машкари сміх його звучав печально і хрипко.

— Тому, що хтось мусить залишитися біля тих, хто умирає, — сказав без патетики.

Знову рипнули м’язи, ніби шкіряні. Странній важко запихав.

— Знаєте, як оборонитися від мору?

— Коли б! — сказав смутно бурмистер.

Странній задихав прискореніше. З тим-таки незвичайним прихлипом, на який і вийшов на нього моровий бурмистер.

— Офіруєте собою в ім’я любові до ближнього? — спитав гостро.

Бурмистр розвів руками, власне, широкими рукавами, що нагадували крила птаха. Засвистав під машкарою, і чудний був цей легковажний свист.

— Пане! — сказав раптом він, — Чи молитеся ви богу? Скільки людей зараз моляться богу, але чи має він силу вислухати всі молитви?

— Людина живе надією, — буркнув странній.

Він засипів, ніби мав хворі груди, і піт густо покрив йому тіло. Над головою нестерпно зуділа хмара мух.

— Часом і мені буває самотньо, — трохи жалібно поскаржився моровий бурмистер.

— Зате з чистої любові до ближнього несете хрест! — різко сказав странній.

— Господи, пане! — сумно вигукнув Алембек. — Так пишно висловлюєтеся! Не завжди людина чинить те чи інше, свідомо спонукаючи себе... Часом смуток її бере... Впаде на землю отакий туман, і вона стає неприкаяна й самотня. І вона, коли хочете, мусить робити щось так, а не інакше.

— Ні! — сказав странній, витираючи рукавом з обличчя піт.

— Я, може, також цього не розумію, — сказав Алембек. — Але тоді з людиною щось відбувається. Ви знаєте, пане, що таке печаль?

— Ні! — сказав странній.

— Печаль — це голос в людині. Віщий, не віщий, хто зна! Але цей голос уміє дивно людину до чогось спонукати. Не може вона тому противитися.

Вони знову завернули на бічну вулицю. Туман порідшав, і вони могли продивитися простір вулиці на кілька косових сажнів. Щось дивне побачили в тому тумані: вовтузіння якесь і борсання. В клубах сухого диму, наче в пекельній долині, товклася юрба обірванців. Повзали по брукові і завзято стьобали собі плечі канчуками. Скрикували пронизливо, а тоді лупили себе ще нещадніше. В розпареному повітрі чути було важке сопіння, хльоскання, зойки і стогони. Попереду юрби, майже біля їхніх ніг, повз чоловік у майже подертій сутані і стьобав себе чи не найнемилосердніше.

— Покутники, — сказав Алембек. — Кожен, як бачите, шукає собі звільнення по-своєму.

— Це ті, що мають надію, — мовив глухо странній.

Над містом стояло розпечене сонце, яке швидко доїдало рештки туману. Не було в небі ні хмарини, і від того повітря робилося перламутрово-драглисте. Тисячами бриніли мухи: важкі тілом і з зеленими черевцями. Літали над головами, а коли натрапляли на трупа, покривали його так, що, здавалося, виростала в тому місці трава. Од безнастанного зудіння починало боліти у вухах. Мухи вилітали хмарами з відчинених вікон і, політавши по вулицях, знову рвались у будинки. Від того всі будинки навколо ставали ніби велетенські вулики, і посельцями в них замість людей — мухи.

Алембек ішов, спустивши долі дзьоба, чорна його одежа покрилася біля пахов кружалами поту.

— Не думайте, що я байдужий, — раптом заговорив він. — Бувають моменти, коли й мені не стає сили все це витримувати. Вже кілька разів поривався і я втекти, є в мене, пане, кошти, щоб пристойно перебути лихоліття. Але щоразу якась невидима сила затримує мене. Отож мені й здається, не в моїх достойностях тут справа, а в тій силі. Є дивний закон у цьому світі, пане: каменю призначено лежати, а людина знає щось більше.

Странній теж дивився собі під ноги. Бачив, як збивають вони пилюку, що осіла на брук, — незнайомі, чужі ноги! Стоптували тисячі чорно-зелених мух, що повзали чи валялися долі, а в грудях ніби червона квітка виростала. Розумів, що знову починає відчувати те саме, що й тоді, коли в середмістя вивалив простолюд, — хотілося говорити. Водночас трохи непокоївся,від того, що його починає вабити до співрозмовника.

— Знаєте, що робиться в моїх лікарнях? — спитав смутно Алембек. — Отам можна побачити справдешній прообраз пекла.

Він смутно хитнув головою й показав рукою-крилом уперед, де тонко бриніло сіро-зелене від безлічі заплутаних у ньому мух повітря.

Лазаретом була велика споруда на околиці. Мала тільки дах, а під ним напиналися шатра. Споруда містилась у великому, обмурованому зусібіч дворі, і, коли вони вступили у ворота, странній спинився вражено: побачив незвичайне муравлисько. Люди лежали й сиділи тут покотом. Між них снували чорні ворони, і люди прохально хапали їх за краї одежі. Але чорні ворони були потомлені й байдужі. Збоку виділися вапняні ями, і кілька замотаних у темні покривала чоловіків тягли на марах до ям тих, кому вже не треба було турбуватися про долю цього світу. Ворони нахилялися над хворими: одних змащували, а іншим давали пити воду. Ще інших тягали, схопивши за руки й ноги, подвір’ям, а декого підвішували на вірьовках. Підвішені звисали донизу руками й ногами, зводили вряди-годи голови і хрипко покрикували.

— Вважаєте, що врятуєте цих людей? — різко спитав странній.

Бурмистер похитав головою.

— Даю надію, — сказав він. — їх уже не врятує ніхто. — Але дивна річ надія: щодня бачать вони, як волочать мерців до ям, а таки сподіваються. Зрештою, хтось же має колись знайти лік на цю хворобу!..

Тоді странньому стало не по собі. Відчував ніби провину, немовби сам пустив на місто мор. Начебто він сам мучив і катував цих людей і від його волі залежить — згубити це місто чи зберегти. Хто зна, що мав зробити для цього: знайти лік чи пропасти? Йому здалося, що це й справді так: щось-таки мусить учинити. Мусить допомогти оцьому безпомічному ворону, з яким уже кілька разів здибується і який один його не жахається. За час пробуття в місті ні з ким не був так довго

разом. У ньому почала пробуджуватися якась хмарка, а може, заводь — таке собі освітлене сонцем місцечко, яке починає сяяти, срібно поблискуючи. Злякався, що забагато кладе на себе, що може не витримати такого випробування й упевненості. Бо що він і хто? Що він може, та й чи може?

— Хочете знайти лік на хворобу? — повільно спитав він.

— Вже не один рік, — швидко сказав моровий бурмистер. — Хто зна, може, це має бути трава, якась така, що ми нею гребуємо й топчемо. Якийсь подорожник... Поможете мені? — спитав несподівано й закинув до страннього химерного дзьоба.

Але странній не встиг відповісти. Стояли поблизу воріт до лазарету, і в цей мент підскочив якийсь чоловік і кинувся Алембеку в ноги.

Пане бурмистре, бога ради! Воно вже почалося і в мене. Порятуйте!

— Ідіть у лазарет! — кволо махнув Алембек.

— Але ж ні, пане бурмистер, — відчайно заговорив хворий. — Я туди боюся йти. Боюся всіх тих людей. У мене ще є трохи майна і грошей. Все віддам, пане бурмистре, тільки полікуйте мене й мою родину вдома. Я неподалік живу!

— В мене тепер усі однакові, — сказав Алембек, і в цей час його покликав один із воронів.

— Розумієте, — звернувся до страннього чоловік, — я таки боюся тих людей. У мене хвороба тільки починається, а їм уже нема рятунку. Попросіть за мене в пана бурмистра, божим іменем вас прошу, я ладен вам ноги обцілувати...

Странній повертався до прохача повільно. Начебто знехотя, аж зарипіли йому в тілі, ніби шкіряні, м’язи. Він побачив дивну зміну в обличчі хворого, той пополотнів і вирячив на страннього очі. Кинув на груди хреста й почав задкувати.

— Помилуйте! — прожебонів синіми вустами. — Бога ради, помилуйте!

Странній відвів од нього очі, вони миттю вкрилися слізьми. З такою ж натугою і з рипом м’язів відвертався від нього. І тої ж миті почув швидкий лопіт — прохач перелякано тікав. Стало від того странньому гірко й весело: він стояв, злегка похитуючись на ногах, і смутно зирив на велетенський мурашник, що юрмився перед ним. Здавалося, всі ці люди збилися в один велетенський клубок — блукали поміж них тіні з пташиними машкарами на голові, висів довкола важкий сопух, а стогони й крики зливались у цілковитий гул. Над усім висів темно-зелений рій мух, і повітря од того дрижало.

Странній опустив очі й побачив неподалік чоловіка, що корчився з болю, загрібаючи пилюку. Обличчя його спотворилося мукою, а напівголе тіло покрилося темними виразками. Цей чоловік кричав голосніше за інших, і странній подумав, що варто йому зробити крок уперед, і він звільнить його од мук. Але він зробив інше. Відступив на кілька кроків і прихилився до покритої курявою стіни. Відчував, як паморочиться йому голова і як легенько тремтять вуста.

До хворого тим часом підійшов з відром ворон. Вийняв квача й почав обмазувати вкрите виразками тіло чорною мастю. Чоловік перестав кричати, але тіло його так само посмикувалося.

В глибині лазарету, по доріжках, прокладених поміж хворих, моталися ті, котрі могли ще рухатися. Були покриті плівкою поту, оголені частини їхніх тіл лискотіли. Хапали ротами повітря, бо не було його тут, між сопуху та спеки, але не спинялися ні на хвилину. Інколи

подихав вітерець, гул і крики змішувалися, і кілька рук тяглися назустріч тому подуву. Мухи сідали на простягнені тіла, зривалися і знову починали несамовито кружляти.

Странній упізнав в одній із чорних постатей бурмистра. До нього повзли й підходили, тягли прохально руки, і, де він проходив, голосніше спалахував лемент. Бурмистер вряди-годи зупинявся і щось говорив. Часом махав до ворона з квачем, і той підходив помастити хворих. Бурмистер ішов далі, і там, де він побував, стогони й лемент затихали. Натомість спалахували в іншому місці, і Алембек кликав мастія туди.

Странній дивився на все те широко розверстими очима. Заціпенів, і тільки погляд його палав. Відчував той вогонь ув очах, а ще більше червону квітку в грудях. Гризло його щось ізсередини й мучило. Забував, що пережив у личинах ченця Григорія та сіроносого, — щось нове й світле входило в нього. Через це прикипів до сірої стіни, не рухаючись, і незмигно дивився. Насталювалися йому м’язи, а руки стискали п’ястуки. Дивився уже тільки на одного у цьому дивному хаосі людських тіл, був то новий його приятель — моровий бурмистер. Хотів і собі простягти руки до нього, як до рятівника. Знав, що це дурна й даремна забаганка, але глибоко в нутрі, саме там, де найбільше боліло, почав пробиватись химерний і тендітний паросток. М’який та ніжний — странній схвилювався. Відчув раптом: у кожного із цих страждущих росте в душі такий самий пагін, і був радий, що хоч тим не різниться від усіх.

Він приплющився і ніби закам’янів біля цієї стіни. Хто зна, може, він зв’язується з Алембеком особливими нитками. Хто зна, може, вперше впізнав, що таке людська злагода, і не хотів її загубити. Вперше відчув: на його обличчі є якась бридка, потворна маска, і недаремно її лякаються сторонні. Готовий був здерти її, адже не носить він у собі зла. Хто зна, може, здерти оту маску — це і є здобути навіки в собі загублене? Оте "я", яке йому вже не захочеться викидати з грудей, і воно заповнить у ньому морочну порожнечу, з якою зараз живе.

Збагнув: тендітний паросток у грудях — це і є надія, можливість чекати і сподіватися. "Дякую тобі, доле, — прошепотів він, — і за таке!"

Вони знову неквапно брели порожніми вулицями. Говорили мало, дошкуляла спека, отож тільки перекидалися принагідними фразами. Обоє, здається, відчували, що між ними щось в’яжеться, той дивний зв’язок, яким лучилися на порожніх вулицях, їх хвилював. Странній уперше відчув, що біль у грудях можна перетворити в тепло. Більше такої злагоди зі світом, більше жалю до нього й розуміння — і те станеться. Не розумів тільки одного: що вабить морового бурмистра до нього?

— Здається, я починаю розуміти, що вас тут утримує, — сказав странній раптом, дивлячись у тремкий од спеки й мух вуличний просвіт. — Здатність уселяти надію. Так, здатність уселяти надію! А от ваших помічників?

— Не так усе просто, — відказав моровий бурмистер, голос його прозвучав зморено. — Не в мені чи в моїх помічниках річ. Тобто не в кожному з нас зокрема. Річ у тому, що ми з’єднуємося один з одним особливими нитками. І тільки те, що ми разом, утримує нас і живить нашу силу. — Бурмистер ішов якусь хвилю мовчки, а тоді заговорив знову: — Навіть покутники, що стьобають себе нагаями, мимоволі збираються у купи. Роз’єднай їх, і жоден не вчинить над собою такого насильства.

— Все це сітка, — сказав странній.

— Але й вона часом рветься, — підхопив бурмистер. — Я пережив не один мор, доводилося мені боротися з ним і самому.

— І що?

— Дивна річ, — признався бурмистер. — Не витримувати гірше, ніж витримувати.

Луна від їхніх кроків розбивалася об розпечені стіни. Бруківка розігрілася так, що пекла крізь підошви.

— Той, що не витримує, — сказав Алембек, — ближчий до смерті. Рівновага духу — ось що важливо. Той, хто піддається конечному, тим самим підписує собі вирок.

— Рівновага духу — це відсутність відчаю, — повільно проказав странній і зарипів м’язами шиї, повертаючись до малого ворона побіч з собою, — Ви знаєте, пане бурмистре, що таке порожнеча?

— Ось вона перед вами! — хитнув бурмистер на вулицю, що безлюдна лежала перед ними.

Странній похитав головою. Може, взяти й розповісти цьому чоловікові про себе? — подумав він. Може, оповісти йому про бойовисько і про те, що дивні речі, буває, кояться з людьми. Про грозу, яка пробуджує їх посеред дороги, але радості не приносить. Про безсонні ночі і біль у грудях. Про те, що людина така, як є, тільки раз назавжди дана?

— Справжня порожнеча — це відчай, — сказав Алембек, ніби підслухавши його думки.

Вони йшли і йшли. Проминули навіть те місце, де жив Алембек, бо чомусь не могли розлучитися. Знали, що промовлені слова — тільки принагідне розумування — знаки того, що їм хотілося висловити. Суть заховано глибше: можливо, вона в їхніх взаєминах, у початку їхньої трохи несподіваної спільноти, в тому невідомому, що раптом їх сполучило. Можливо, завдяки тому невідомому оживлювали для себе мертве повітря вулиць, яке зворушували ходою, і мертві стіни, об які

пласко розбиваються звуки їхніх кроків. Можливо, так легше дихалося під цим мертвим небом із малим та сердитим сонцем, яке сипле таким варом, що годі його витримати. Не могли так просто покинути те, що тільки почало народжуватись у них, бо, може, в душах в обох проклюнувся ніжний паросток, про який думав зараз странній. Він став необхідний їм обом: здається, й Алембек мав свій притамований біль. Майже такий самий, як у страннього, хоч страннього привело в це місто інше.

Йшли та йшли. І силою випадку в час цієї проходки не зустрілося їм ні душі. Тільки хмари мух літали, випереджаючи їх чи налітаючи, провисали над головою і збивали крильми нерушне, розпечене повітря — обоє мусили те повітря вбирати в себе.

— Пане! — раптом спинився бурмистер і завернув до страннього химерного свого дзьоба. — Мор... чи не знамення?

— Ні! — сказав странній.

— А мені здається, так, — зовсім тихо мовив чорний печальний птах. — Все щось мені ввижається... Здається, ось-ось щось має відбутися. Не підкажете що?

— Ні! — гостро сказав странній і аж зубами зарипів.

Повернувся до бурмистра, до того малого печального птаха, який стояв, розставивши ноги на розпеченій бруківці, і звів ледь-ледь руки-крила, ніби збирався летіти, і раптом зрозумів, до чого йдеться. Зрозумів, чому його притягле до цієї людини і що вона зараз відчуває. На мить йому зробилося лячно від цієї не зовсім збагненної залежності, бо й справді, чи можуть вони поєднатися, такі неоднакові? Здається, бурмистер мав рацію: чогось вони чекають. Щось чекає їх обох, можливо, навіть тоді, коли дійдуть до кінця цієї вулиці, а може, до кінця цього дня. Можливо, щось станеться тоді із містом, а може, з небом і

сонцем? Не могло так тривати без кінця, десь зовсім близько мав розв’язатися вузол, котрий заплітала їхня доля.

Дивилися один на одного із пожадністю, з інтересом та смутком. Дещо уже в собі знали, дещо здогадувалися, а про більше думати не хотіли. Зовсім короткі, підбиті їм під ноги, тіні стояли біля кожного, але обоє знали — це до часу. Бо й справді, те небо не постійно буде сердите. Ще трохи, й воно утомиться, відтак почнуть рости і їхні тіні. Вони довшатимуть і через те наблизяться одна до одної. Простягнуть руки, і, можливо, з’єднаються, і тільки так добудуть те, чого просять.

Я наказав вивести його з підземелля. Все тут, у шинку, ураджено було до врочистого судового дійства. Я всівся зі своїми поплічниками за вкритий червоною китайкою стіл. Ми були вбрані в білий стрій, що визначало чистоту думок і дій наших. Я сподівався, що псевдочернець виступить із темряви, як побитий пес, і нарешті викаже смирення, яке мусить мати кожна богобоязлива людина.

Але я помилився: той бузувір ішов, випроставши плечі, очі палахкотіли ясно і сміливо, і все в мені завмерло, а потім обкипіло гнівом. Виглядав, правда, мій противенець невесело: порвана й подекуди закривавлена одежа, покусані ноги (адже пацюків ми тримали певний час зовсім без їжі), дивовижна худорба, однак ані тіні покори й упослідження.

Псевдочернець обдивився всіх нас, а відтак ковзнув поглядом по мешканню: я навіть подумав, чи не сестру сподівався тут він уздріти? Але сестру я заздалегідь відправив із дому: покладатися на жіночу витримку у таких справах не завжди можна.

Підсудного посадили супроти мене, і я мав можливість зустрітися з ним поглядом. Зорив на мене сміливо й пильно, наче бажав перемогти мене хоч так. Мені й справді несила було витримувати того бузувірського зирку, але так я виказав би послаб, отож не тільки

витримав, але й переміг. Зрештою, не приховував відрази, бо що можна відчувати до таких покидьків?

— Помолися богові, — наказав я, — бо над тобою буде вчинено святий суд.

Він послухався. Може, й сам хотів молитви, а може, вдавав. Чи не в цьому виявиться початок його упокорення, подумав я. Ні, здається, він був певний у своїй кривій правоті.

Отож підсудний уклякнув перед іконою і простояв так довгенько. Мене вже почала брати нетерплячка. А може, й справді він розкаюється, бо навіщо бузувірові так довго молитися? Коли так, хай викаже спільників, розповість щиросердно про зловорожі замисли супроти бога і яку хотів установити супроти нього спілку з нечистим. Кари він все одно не уникне, зате матимемо від того задоволення, адже недаремно працювали ми біля нього і стільки витратили сили.

— Годі! — велично сказав я, бо вже приготувався до звинувачувальної промови, її написав був мій спідручний Йосип Кальковський, і я вчора цілий вечір її затверджував.

Ходив по цьому-от покоєві, уявляючи свого ворога розтоптаним і знищеним, і вже наперед відчував од того високу втіху. Додав до написаних кілька своїх думок, і тепер мені не соромно було виступати й перед вченим зібранням.

— Живемо в часі, — сказав я, — найбільших випробувань і найгострішої боротьби супроти злопідступного диявола. Бо той, щоб пойняти наші душі, йде на всілякі хитрування та скуси. Одурманює простодушний люд звабами життя і отак поступово руйнує нашу святу відданість вірі й богу. Нас поставлено, — в цьому місці я звисив голос, — боротися за непорушну чистоту доброславної віри, і в цьому воля божа: рятуємо відтак грішників од остатньої загибелі. Коли б не чинили ми

того, напевне, понесли б велику кару за свої гріхи, а ми того якнайпильніше стережемося. Царство диявола, — сказав я, розпалюючись, — не шкодує сили! Його вихватки дивоглядні, і тільки завдяки нашій твердості боже царство ніщо не може порушити. Диявол безсилий перед тими, хто єдиний своїми помислами й бажанням служити богові. З’являються, однак, мудрагелі, — я кинув злісним поглядом на підсудного, але той чомусь не дивився на мене, забувся в маренні, чи що? Тоді я звищив голос майже до крику. — З’являються мудрагелі, які, нахапавшись геєнських думок, закрутили собі мізки чортовинням. Спитайте їх, чи знають вони Часословець, Псалтирю, Октоїх, Апостол і Євангелію з іншими книжками, і вони мовчатимуть, як риба. Спитайте їх про Арістотелів, Платонів і Деместенів — і вони засиплють вас латинськими словами. Отож я питаю: чи не ліпше бути простим боговгодником, здобувши собі цим вічне життя, ніж збагнути Арістотеля і Платона і, мудрим філософом у цьому світі називаючись, у геєну відійти? Сатана нашіптує ці зваби, і ми маємо бути нещадні до вилупків сатани, чортячого коріння, яке множить на нашій землі чад сумнівів, безвір’я та розпусту. Вони худобі уподібнюються і неважать божий помисел про високе призначення людини у світі. Розпуста, вільнодумство і лихоємство ходять у парі і побивають душі занепалих. Де впаде диявольське сім’я, там виростає такий плід, і розтоптати його, щоб не множився, — наш святий обов’язок.

Я говорив натхненно: здається, словом моїм щиро заслухалися мої поплічники, хоч їм те, що я звістив, навряд чи було новиною. Але коли позирнув на псевдоченця, легку остуду відчув. Підсудний сидів, приплющившись, і чи подрімував, чи думав щось своє, бо на обличчі його лежало умиротворення, якого мої слова поселити аж ніяк не могли.

— Один з найбільших гріхів цього світу, — закричав я, щоб мова моя таки дійшла до цього виродка, — блуд! Він ховається скрізь і в усьому — в прагненні виборне їсти, в усіх тих мисах, полумисках, червоних та білих юхах, скляницях та келишках вина. Люди дурманять собі голови трунками, щоб почути підшепти сатани, адже до п’яних він у першу руч промовляє. А ті, що ховають блуд у сміхах, лайці, велемовстві, як і цей

нечестивець, — хіба не блудний мають розум? Той, хто наїдається мирського щастя, хіба не повинен боятися, що розірветься од того і нагло помре?..

Підсудний сидів, так само заплющивши очі, оглух він, чи що? Тоді я вже загорлав на повний голос, щоб мої слова таки пробили його тупу незворушність.

— Перед нами чоловік, котрий порушив християнські закони, а подивіться на нього, який він спокійний і незворушний! Тільки за короткий час, коли ми мали змогу стежити за його діями, він виказав стільки кривомисля, що волосся вгору дереться, а скільки з’явив він його за життя? Всі це бачили: виявив себе богохульником. Образив святих угодників, і це чули виразно ви всі, панове, — тим назвав подвійно себе ворогом нашої церкви. — Я провів рукою вздовж столу, за яким нерушно сиділа моя братія. — А що вже зовсім страшно — це те, що він носив беззаконно рясу і був зловлений на перелюбстві, чим виказав себе непримиренним ворогом нашої церкви. Навіть мирський суд за ці злочини видав би супроти нього нещадимий декрет, і не зносив би він своєї плевелами повитої голови.

Я ввійшов у натхнення.

Хвиля піднесення зводила мої груди.

— Великі й непростимі це злочини. Великі й непростимі гріхи, великі й непростимі переступи! На вашу долю, панове, кладеться — покарати його чи помилувати. Пустити знову у світ, щоб сіяв він плевелу й кривомисля, чи навіки відсікти їх, як голову отрутного змія.

Я замовк і побачив, що псевдочернець дивиться на мене розширеним і через те здивованим поглядом. Дивиться так, ніби в мене виросли ослячі вуха.

— Що виречете на мої слова, панове судді? — спитав я голосно і гордо звів підборіддя, щоб виказати до судженого цілковиту зневагу.

— Смерть! — однодушне видихнули мої спільники.

Тоді в очах підсудного мигнуло щось таке, як страх. "Дійняло!" — зловтішне подумав я і вже мав надію, що таки дістану до рук нитки його душі, смикаючи за які, зможу, як захочу, ним керувати.

— Такий злочинець вартий смерті! — урочисто підтвердив я.

Чернець дивився на мене тим-таки поглядом, вилупивши бань-кадла, і я відчув, що мене пробирає зимна остуда.

Вони обоє відчули, що в цьому покої, де зійшлись у непримиренному змаганні, є іще хтось третій. Хтось без "я", але хто з’єднує їх у безчассі — їхня позачасова квінтесенція. Можливо, це було хвилинне запаморочення, бо що може єднати їх, таких неоднакових? Але він чи воно, ‘оте третє, отой високий і кощуватий, мов тінь, все-таки був присутній тут, дивився на них однаково з жалем і однаково зі співчуттям. В обох раптом тонко заболіло серце, а може, то відгукнувся так вічний біль, що з’їдав морового страннього. Ні, вони не могли витримати такої напруги, такого неспівмірного й дивоглядного поєднання — вони мусили розкотитися або ж кинутися один супроти одного, сплівшись у жахливій бійці. Про це подумав сіроносий, а чернець Григорій спалахнув раптом спопеляючим вогнем.

Під цю хвилю я найменше чекав того, що сталося потім. Злочинець раптом зірвався, стрибнув на стола і кинувся притьма на мене. Його залізні лапи зімкнулися біля мого горла, і я закричав так, що мої люди відразу поскакували й кинулися мені на допомогу. Тоді він відпустив моє горло, а коли я відскочив од нього, вдарив мене щосили в пах. Я захлинувся, й на мент мені померк в очах світ, а крізь криваву пелену побачив, що наш підсудний схопив важку дубову лаву й махає нею, ніби

соломиною. Він збив одного й другого з моїх людей, інші кинулися врозтіч, не маючи змоги до нього приступити. Здавалось, у мого ворога вселився нечистий, а може, воно так і було, адже мав під ту хвилю таку силу й таке скажене завзяття, що справді міг усіх нас перебити. Я відновив дихання і вирішив утрутитися в бійку сам, щоб подати своїм людям приклад. Зайшов до навісного ззаду і, ніби рись, стрибнув йому на спину. Ми з гуркотом повалилися долі. Я вчепився йому в горло, зовсім так само, як нещодавно він у моє. Він зумів вирватися, несамовито смикнувшись, ударив мене головою, а за мить його рука з відрослими в підземеллі пазурами роздерла мені обличчя. Кров полилася мені по лиці струмками, але чи до того мені було? Мої люди тим часом отямилися, один із них вихопив шаблю, інші озброїлися, хто чим міг, і пішли на нечестивця приступом. Він знову став несамовитий, схопив лаву і закружляв з нею, як вихор. Ударив одного й другого, відтак відкинув її і всадив кулака під дихало Йосипу Кальковському, який і вимахував супроти нього шаблюкою. Той квакнув і зігнувся, в бійці ми поперекидали свічки, і я злякався, що коли погасне остання, з ворогом нам буде управитися важче. Через це проліз у нішу, де було у нас вікно, і відкинув причинену віконницю. Густе світло потекло в мешкання, і наш ворог од того наче осліп: зважмо, що пробув він немалий час у суцільній темені. Мої люди кинулися до нього, але він, наче оглашенний, рвонувся просто на вікно, а відтак і на мене, бо я біля того вікна стояв. Коли псевдочернець ударився об грати, що захищали вікно, я схопив його ззаду.

— Слухай, ти, — зарипів я з таким завзяттям та ненавистю, що мені губи затерпли. — Даремно скаженієш! Нема тобі звідси виходу! Чуєш, нема!

Мені здалося, що це сказав не тільки я, але й він. А може, лише він, хто його зна!

Я відтяг його від вікна, бо він раптом обм’як і перестав пручатися. Відтак урізав йому чудового ляпаса, а коли він здивовано розпрямився, гукнув просто в його огидну пику:

— Те, що ти шукаєш — мана! — Я горлав, широко розводячи щелепи. — Чуєш ти — мана!

І здалося мені, що бачу розверстий рот, і ці мої слова горлає до мене знову-таки він.

Я вдарив його ще раз, і він знову оскаженів. Втретє схопився за лаву, збив і мене, і ще одного з моїх людей, але мій вірний охоронець, наш велетень і кат, котрий наспів був сюди тільки зараз, відразу зробив усьому лад, садонувши нечестивця довбнею. Псевдочернець зупинився, поблід і ніби закам’янів. Відтак гримнувся усім тілом на долівку і знепритомнів.

Я відчув знесилу. Поразка, якої так несподівано зазнав, пригнітила мене. Мої поплічники зводилися з підлоги, стогнали й терли побиті місця: дехто виліз з-під столу і зніяковіло роззирався — ми таки не виявили себе в цій ситуації найкращим чином. Але не було навіть сили лютувати — здається, я припустився якоїсь помилки.

В ногах у мене бездиханне лежав чоловік, котрий не побоявся вступити у змагання з гуртом людей, і я роздивлявся його здивовано, а може, й шанобливо — мужніх людей, попри все, я шаную.

Я сів за стіл і зирнув на ясний прямокутник вікна. Видно було шмат неба, велику купчасту хмару і гострі бані єзуїтського кляштора.

І раптом звідти, з вікна, долинув до нас дзвін. Це був якийсь, незвичайний подзвін, ніби заговорили водночас усі церкви міста. Начебто все повітря наповнилося мідним дрижанням — місто про щось відчайно заволало.

Я здивовано озирнувся на своїх людей. Всі вони позавмирали в тій позі, в якій застав їх дзвін: побиті, покриті синяками і в подертих білих кереях, вони виглядали привидами.

На вулиці хтось закричав, відтак той крик підхопило десятки голосів: щось на вулицях таки творилося. Ми все ще завмерло стовбичили тут, все ще прислухалися, коли ж раптом відкинулися, бацнувшись об стіну, двері, і в них виросла схвильована постать моєї сестри. Певне, вона бігла весь час, бо волосся її вибилося з-під очіпка; стояла, розіп’ята в одвірку, і, важко віддихуючись, безтямно поводила вибалушеними очима. Ми, як один, повернулися до неї і чекали, поки скаже слово. Але вона ніяк не могла віддихатися, і я гукнув до неї гостро й сердито, щоб не мучила нас більше.

— Брате! — сказала тоді сестра, ледве видобуваючи з себе через дихавицю слова. — І ви, люди... нещастя... Прийшов у наше місто мор!

_____

1

"Вони обоє закінчили існування в цьому морі, — думав странній, лежачи в порожньому помешканні. — Обоє злилися водно в моїй істоті, і я їх пережив". Вже були десь там, у сірому тумані, в попелі, що його осипає на дахи сонних будівель час. Похитувались перед його розширеним зором, ніби далекий, вже підзабутий міраж, і він знав: це стільки їхнього життя у світі. Відходили у небуття, пішовши по сірих площинах майже непомітними тінями. Дивився на той відхід, і від того млоїло йому у грудях, а відтак і пекло: він сам хитався, наче плив у човні.

В розбите вікно зазирав круглий місяць, був неспокійний і тремтів серед неба. Здалося странньому, що на ньому змагається та ж таки вічна пара: чернець Григорій і сіроносий, але боротьба їхня вже як відбиток на мокрому піску.

Було парко: ніч не вихолоджувала землі. Каміння та стіни пашіли теплом, і повітря наситилося густим сопухом. Спали мухи —

почіплялися, де застала їх тьма, в рідкому місячному світлі він бачив, що обсіли вони і його підвіконня.

Липка плівка поту вкривала йому обличчя, дихав хрипко і важко, а коли в глибині ночі лунав чийсь далекий крик, здригався: крики серед ночі по-особливому вражали його. Однотонні, протяжні, відчайні — це були поклики волаючих у пустелі.

Через не й марилася йому земля як пустеля, і тільки й було на ній що зруйновані й порожні міста. Жили ще й окремі люди, котрі волають у ніч, сподіваючись, що хтось їх почує і прийде розділити самоту. Вони розкидані по просторому тілу землі, ці самотні, і вперто шукають зустрічі одне з одним. Може бути два наслідки такого шукання, подумав він: одні знаходять отній дім, а інші натрапляють на ворогів. Крик виникає тоді, коли помиляються. Коли замість блискоту шибок отнього дому вилискує супроти них меч. Отак воно й буває, шепотів він до себе, важко провертаючись на твердому ложі: і шукання у світі двоякі — миру й війни. Тоді приходить хтось третій, і той третій береться благовіщати. Той третій обіцяє шукачеві дому — дім, а шукачеві меча — меч. Уводить першого в дім, а другого веде на приступ. Тоді й починається вічний поєдинок, тінь од якого відбито на місяці...

Сну не було у страннього в жодному оці — вже давно забув він, як спати. Вмирали в ньому слова, які сказав ченцеві Григорію сіроносий і які сказав сіроносому вільнолюбний чернець. Умирали обличчя, які нещодавно так щільно накладалися на лице його. Скинув їх, як машкару, — справді були один на одного подібні.

У цьому мороці, в гарячій і задушній тиші, він застогнав тяжко, бо не зміг витримати болю. Застогнав чи крикнув, пустивши в ніч і свій поклик, — чи прийде хто на нього? Чи прийде до нього отой третій, якому дано благовіщати, а чи блукатиме він по цій землі, як Марко Проклятий? Здається, йому випадає шукати знову. Може, на це піде рік, а може, й століття. В одному був переконаний: колись-таки поповнить страту. Колись у цьому чи в іншому часі замістить своє "я" і не

відчуватиме несумісності. Те "я" ляже йому в груди щільно і зручно: тільки тоді заживе по-справжньому.

Лежав і дивився у темінь. Поки що не знав спокою, бо терзав його біль, а очам було не до сну. Поки що міг тільки молитися силі, що улагоджує цей світ, а відтак сподіватися.

Знову хтось закричав серед ночі, і знову странній здригнувся. Надто парка й неспокійна випала ніч. Не міг лежати, щось гостро його тривожило. Знав: на вулицях не знайде полегші, але мусив іти. Мусив прийти хоч на один покрик і хоч одній людині простягти помічну руку. "Щоб бути третім у цьому світі, — подумав він, — не обов’язково, щоб росли в тебе за плечами крила".

2

Він вийшов на вулицю. Стояла довкола тиша, а весь простір навколо залився мертвим місячним сяйвом. Синє світло блищало на відшліфованих лобах бруківки, і через це здалося йому, що вулиця, по якій має йти, — ріка. Ішов по загуслій на камінь воді, й перед ним похитувався світ. Часом місяць заломлював проміння на якійсь шибі, тоді вікно криваво блискало назустріч — здавалося, хтось палить за шибою світло. Але під цю пору вже ніхто не палив світла, тож вікно гасло, як тільки рушав далі.

Сторожко наслухав: хотів вибрати собі напрям. Мав піти на перший покрик, який пролунає, — ось що стане його дороговказом. Але, крім відлуння власних кроків, поки що не чув нічого, хіба десь далеко гризлися пси. За якийсь мент змовкли і вони, і вже жоден звук не порушував порожнечі.

І йому здалося, що це місто зараз так само, як він, без свого "я"; це місто — з порожніми грудьми і мовчки корчиться в кам’яному ложі: все йому болить. Зморено лежить у темені і важко дихає.

Задуха на вулицях була так само густа, як і в помешканні, — плив тунелями і солодкувато-кислий сопух. Странньому подумалося, що в цьому кам’яному царстві живий тільки він сам, і аж голову завернув озираючись. На бруці лежала коротка й рідка тінь — волочилася за ним, хоч спрямувалася іти у зворотний бік.

Хтось закричав. Странній спинився і прислухався. Не зміг визначити напряму — крик ніби з кількох боків прозвучав. Сам був, здається, посередині, і від того йому стало ще смутніше й самотніше.

Знав у цьому місті лише одного чоловіка, тож мимоволі скерував ходу туди, де стояла Алембекова аптека. Йому захотілося прийти до морового бурмистра і все про себе розповісти. Про свою ніякість і про не менш дивну здатність переймати людські "я". Про те, що він уже не може ходити порожній — не стає йому більше сили.

"Такі чудні маєте гризоти, — скаже бурмистер. — Навколо конає тисячі людей. Ідіть і вибирайте!"

"Я став перебірливий, — відповість він бурмистру, — бо вже втомився од приблизних заміщень".

"Ви ж самі сказали, що можете приміряти ті "я", наче одежу, — мовить йому бурмистер. — Якесь би та й підійшло!

Тоді йому стане зовсім сумно, бо не зможе сказати бурмистру правди.

"Дозвольте пересидіти з вами ніч, — попросить він, — боюся, що не переживу її".

Відтак сяде біля бурмистрового ліжка і стерегтиме його сон. Слухатиме тишу й поодинокі крики, але його вже нікуди не манитиме. Сидітиме, як тінь, і не відчуватиме у грудях болю, адже завжди, коли

бував з моровим бурмистром, біль щезав. Можливо, там, біля ліжка, він молитиметься, а можливо, тільки дивитиметься у вікно. Бачитиме залите місячним сяйвом місто і здобуватиме спокій...

Ішов і бурмотів під ніс. Відбував подумки розмову з моровим бурмистром.

— Мене вабить до вас, пане Алембеку, — шепотів він, — можливо тому, що ми обидва морові: ви — бурмистер, а я — странній. Ми обидва діти цього міста й цього мору, але кому з нас напише доля вижити? Може, я даремно хвалюся, що мене не чіпає мор, може, я сам — образ його, і може, щоб позбавити місто від мору, треба вбити саме мене? Хапайте, люди, дрюки й каміння й женіть мене! Закаменуйте і прокляніть. Поки що я не хочу нікому лиха, я ніби дім із відчиненими дверима, але я не із світу вашого...

Тіло його було мокре, піт стікав по волоссі на шию і поза вухами, набрякав на бровах і зрошував великими краплями лоб та щоки. Странній зирнув у небо, але не було там ні хмарини.

— Пошли, боже, на цю землю дощ, — знову зашепотів він, — хай омиє її й омолодить! Хай забере лихо, а принесе вільгу й чисте повітря!

3

Небо безмовно блимотіло зорями, і він знову поволікся вулицею. В цей час зовсім виразно почув крик. Стрепенувся й наслухав. Міг уже визначити й напрям, і ноги його мимохіть пішли швидше. Поспішав, хоч піт від швидкого руху аж заструмів по тілі.

Спинився неподалік Алембекової аптеки і раптом увірував, що той крик долинув саме звідти.

Було тихо. Місяць вигравав на одній із шиб, а може, вона світилася. Зрушив із місця, щоб змістити погляд: світло у вікні не гасло.

Полум’я було нерівне й хиталося.

Странній відчув, що хвилюється, що йому хочеться кинутися до зачинених дверей і застукати в них руками й ногами. Хочеться втекти від цієї жахкої порожнечі міста і від власної самотності. Зрозумів, що переживає один із найважливіших моментів у житті. Гостру й величезну незахищеність пізнав під цим голим небом і під ще більше оголеним місяцем. Хотів і сам закричати зовсім так, як кричать усі ті нещасні між ночі, й попросити рятунку.

Треба було зусилля, щоб погасити в собі такий порив. Треба було до хрускоту зчавити кулаки, а ще міцніше стиснути зуби. Потай знав, що не може вчинити те, до чого його пориває: міг увійти в цей дім тільки як приятель.

Світло у вікні знову схитнулося: невидимий мешканець узяв у руки канделябр і пішов у другу кімнату. Вікно тут було відчинене, і странній упізнав у ньому темну бурмистрову постать. Алембек поставив свічника на стіл і зняв із полиці величезну книгу. Розгорнув і заглибився у читання.

— Агов, пане бурмистре! — неголосно сказав странній. — Не бере вас сон?

Бурмистер здригнувся. Визирнув із вікна й побачив облиту місяцем постать, що стояла на лискучому від світла бруці.

— А, це ви! — мирно сказав він. — Бачу, що не бере і вас. Дивна сьогодні ніч…

— Все це через місяць, — відповів странній. — Не можу спати у місячні ночі...

— То заходьте до мене, коли ласка...

Він зник, і чути стало, як гуркочуть по дерев’яних сходах його кроки.

"Зараз він відчинить, і я увійду, — з хвилюванням подумав странній. — Господи! Чому кличеш мене на нові випробування!?"

Зробив крок до дверей, але зупинився. Йому раптом захотілося втекти, отак зіслизнути, і хай бурмистер думає, що це йому привиділося.

Вже загрюкали засуви, а він непорушно стовбичив супроти дверей і тільки дивився незмигно.

З’явився й бурмистер, був у домашньому строї і без дивоглядної своєї машкари. Густе кучеряве волосся розсипалося йому по плечах, а залите місячним сяйвом лице було бліде.

— Ця ніч і справді чудна, — сказав він. — Я навіть згадував вас. Немає сили витримати її, от я і взявся до студій... Заходьте, будь ласка...

Странній зрушив. Було йому любо бачити і те бліде обличчя, і ще блідіший усміх. Комір у бурмистра був розстебнутий, і странній уздрів худу, довгу шию — незахищено й безпомічно вона світилася.

— Я відчув щось подібне, пане, — хрипко мовив странній, переступаючи порога. — Не хотів вас турбувати, але спинило мене світло вашого вікна...

Вони пішли сходами на прямокутник дверей. Кімната, в яку потрапили, була заставлена полицями з книгами.

— Ви багатий чоловік, — сказав странній, розглядаючись.

— Оце все моє багатство, — відказав Алембек. — Морочу собі голову тим самим. — Він сів і показав странньому на стільця проти себе. — Знаєте, людський досвід у доланні хвороб химерний. Є безліч найдивоглядніших рецептів, але до них я ставлюся обережно. Кожен треба перевіряти, а на. перевірку виходить, що він або негодящий, або шкідливий. Серед лікарів надто дурисвітів...

— Одне хочемо, а інше можемо, — сказав странній.

— Близько семи тисячі років існує світ, — сказав бурмистер, — а людство за цей час написало мало книг, я маю на увазі справжні, а не ложні книги. Не раз їздив я по Волохах[5] та Німеччині і скуповував всі книги з медицини. Мені привозили їх купці з Венеції і Гамбурга — весь мій маєток пішов на це. Але що я помітив — скрізь одна вада: люди взялися наввипередки доказувати, що кожна людина — лож. Брехня густо переповнює наші книги: свідома й несвідома, маємо ми дивоглядну спроможність творити вигадки. Кожен хоче вразити читача, хоч істина — проста. Істину треба шукати десь поблизу, а не їздити за моря...

— Людина любить таємниці, — сказав странній. — Неспокій нею кермує, отож і жене вона у світи.

— Але істина все одно — проста, — сказав бурмистер. — Всі відкриття — це камінь, який лінувалися підняти. Я вже не хочу їздити у чужі краї...

— Але їздите, — з усмішкою сказав странній, намагаючись менше дивитися на бурмистра. — Чужі краї — знання ваші. Заглиблюєтесь у них, не спите ночами, бо людина не терпить біля себе таємниць.

— Так, — сказав, схоплюючись, бурмистер. — Загадка — наче забитий у мозку цвях. Ні їсти, ні спати через те...

Він спинився, залитий нерівним світлом од свічок, і його гострі очі запалахкотіли. Странній вперше мав змогу роздивитися його так просто: не старий і не молодий, років під сорок, крутий лоб, оторочений кучерявим волоссям, глибоко загнані невеличкі очі й тонкий, майже ніжний ніс. Під ним сухі, вольові вуста, а на підборідді несподівана ямка. Не носив ні бороди, ні вусів, через це щось ніжне, юнацьке проглянулося на його обличчі.

— Що ж так пильно шукаєте, пане бурмистре? — спитав странній, відводячи погляд. — Може, й мої невеличкі знання стануть вам у пригоді.

Те, що шукаю, не секрет, — задумливо промовив бурмистер. — Загадка мору — ось що не дає мені спати! Я переконаний: має бути проста; щось усім відоме, але до чого ніяк не дотягується думка.

— Розгадка мору — в другій її назві, — сказав спокійно странній. — Повітря!

Я це розумію. Хвилі гнилого повітря, але що в ньому? Странній крутнув головою, йому здалося, що в кімнаті задзижчало кілька мух. Можливо, пробудилися од світла, і моталися по сутінковому покою.

— Та ось вона, ваша розгадка! — сказав странній, загадково всміхаючись. — Простягніть руку і можете піймати її в кулак!..

Бурмистер заходив покоєм. Зупинився різко й повернувся до страннього.

— Не розумію вас, — сказав гостро.

— Чуєте, дзижчить? — звів обличчя странній і намить приплющився.

— Мухи? — перепитав здивовано бурмистер.

— Авжеж, мухи, — сказав странній. — Сотні, тисячі мух, котрі впали на місто...

Бурмистер дивився на нього широкими, захопленими, майже дитячими очима. Розтулив рота, вражений почутим, і завмер, вдивляючись у гостя. Той же дивився на господаря. Сидів у кутку, світла падало на нього мало, і бурмистер раптом здригнувся, ніби уздрів у своєму гості щось надзвичайне. Але це була тільки мить, бо наступної хвилі він знову почав мотатися по кімнаті, і з його горла судомно вихлюпнулися пересипані сміхом, майже щасливі слова.

— Господи боже мій! — взявся він за голову. — Як усе просто! Як усе дивовижно просто! Відаєте, я це знав! Бачив, як сідають вони хмарами на трупи, як перелітають од хворих до здорових. Я це знав, але не міг зв’язати докупи таких очевидних речей. Як вдалося вам до цього додуматися?

Він знову спинився й зирнув на гостя тими-таки сяюче-радісними очима.

Знову зустрілися поглядами, й усміх поступово згасав на бурмистровому обличчі. Вдивлялись один в одного з гострою, надмірною цікавістю, з якоюсь пожадливістю, але не однакового враження заживали. Странній милувався з цього запаленого пристрастю чоловіка, а бурмистер відчув хвилю крижаного холоду, яка війнула від страннього. Здається, починався той холод від очей пришельця, щось уздрів у ньому моровий бурмистер несусвітне. Щось злякало його, і він сам не міг збагнути що. Можливо, той холод, а може, дивна слабкість, яка починала виникати в тілі, коли дивись у ті чудні, майже порожні очі. Приходило в тіло щось обезволююче, і від того починала застигати у

жилах кров. Ніколи раніше не придивлявся до нього пильно; завжди, коли зустрічалися, бурмистер був чимось зайнятий, та й не має такої звички — придивлятися до людей.

Зараз же якась незрима сила сплутувала бурмистрові руки й ноги, і він незвідь-чому подумав, що таке саме відчуття має жаба чи миша, коли на неї дивиться вуж. З другого боку, цей чоловік і не думав завдати йому прикрості, більше того — висловив таку цікаву, таку захоплюючу думку!

Здригнувся, намагаючись вийти з того одуру, але не мав сили його збороти. Більше того, йому навіть захотілося повільно, крок за кроком наблизитися до тих очей, котрі всмоктували його в себе.

— Хто ви? — спитав самими вустами бурмистер.

Странній відвів очі, і бурмистер відчув полегшення. Тіло його розтерпало, і по ньому загуляло тисячі голочок — кров знову пустилася по венах.

— Чи треба вам конче знати, хто я? — глухо відказав странній і звівся, — Може, я той, кого ви кликали цієї ночі. Я й прийшов сюди на ваш поклик...

Повільно рушив до виходу, мав похилені плечі й голову, ніколи ще не відчував такого нагального і гострого смутку.

— Стривайте, не відходьте! — скрикнув бурмистер. — Ви мені сказали таку велику думку, що я хотів би її обмислити.

— То й обмислюйте, — мовив од дверей странній. — Маєте ще досить часу... Я хочу сказати: до ранку ще досить часу...

— Чи ж ми зустрінемося?

— Зустрінемося, — сказав странній так само глухо, — хоч я не знаю, чи матимете з того радість... Та й чому б нам не зустрітися? — знову збавив він на тоні.

Пірнув у темряву і погуркотів сходами, а в кімнаті, заставленій шафами з книгами, все ще стояв з неймовірними від подиву очима моровий бурмистер і тер собі пальцями скроні, бо першу слабкість він відчув, саме таку, яку відчувають заражені.

4

З самого ранку вулицями міста почали їздити одягнені у воронячу одежу вершники. Прикладали до вуст голосники і кричали, як оповісники, закликаючи людей, які позачинялися в напівпорожніх домах, вислухати те, що вони мали сказати. Вершники наказували й просили від імені морового бурмистра пана Алембека, щоб усі, хто може рухатися, витягували на вулиці все горюще, підпалювали й заливали водою, щоб більше було диму. Треба, щоб дим покрив ціле місто, кричали вершники, бо тільки так можна буде вигнати з нього мор.

Вони переїжджали з вулиці на вулицю і горлали своє оповіщення знову і знову, і гуки їхні через голосники чи через ненастанне повторення похрипли. Саме такі прохриплі голоси й почув странній, коли очуняв після короткого ранкового сну — вперше за довгий час йому вдалося заснути. Оповісники й на цій вулиці виповіли все, що належало, і їхні коні поцокотіли далі.

Странній у цей час лежав, дивлячись у стелю, і по його обличчі загуляла трохи несмілива усмішка, хоча за мить її прогнав болісний оскал. Він застогнав, хапаючись руками за груди, а тоді повільно й натужно сповз зі свого ложа, щоб підійти до вікна і хапнути свіжішого повітря.

— Виходьте, хто може! — горлали вершники вже на сусідній вулиці. — Паліть, що можете! Хай буде мокре, бо треба більше диму. Менше вогню, а більше диму, щоб не накоїти пожеж!

Люди таки виповзали зі своїх криївок, витягували лахміття, підпалювали, а тоді поливали водою. Ще зранку стояла спека, і тисячі мух дзижчало над містом прозорими крильцями, наче прагли нагнати на місто більше тепла. Рій мух двигтів і у помешканні страннього, але не сідали на нього, хіба що дотикалися випадково. Він роззирнувся. Валялося безладно накидне на підлозі шмаття, і це було перше, що втрапило йому в зір. Притьма кинувся і почав збирати. Коли нагинався, хруптіли йому кістки в тілі — тримав у собі й досі неподолану втому, хоч під ранок і заснув. Рушив з оберемком ганчір’я униз. З розпечених вулиць війнуло димом. Странній розкидав шмаття по бруці й викресав вогню. Стара тканина затліла, випускаючи з себе сині й зелені димові пасмуги.

Стояв і дивився на вогонь. Той спалахував і знову пропадав, розстеляючи довкола їдкий туман. Палили вже й на сусідніх вулицях; дим починав підійматися вище будинків. Мухи хмарою погнали над головою страннього, і він провів їх майже веселим поглядом.

Відтак відчув піднесення. Стрепенувся і майже побіг, дзвінко стукаючи патинками по бруці.

— Виходьте, хто може! — загорлав він, повторюючи глашатаїв. — Паліть, що можете, і хай більше буде диму!

Але вулиця, на яку він потрапив, не відповіла на крик, і він рвонувся у найближчі двері, з яких витік уже застиглий вапняний потік. Будинок аж гув од мух, наче вулик, і странній похапливо почав збирати шмаття. На вулиці складав багаття і кресав вогонь. Дим слався за ним, ніби він його розсівав од себе; біг далі й немов волочив за собою димові пасмуги. Ця робота принесла йому незвідану радість, в горлі клекотіло,

виплескувалося щось схоже на сміх, а коли горлав на порожній вулиці, повертаючись до вибитих вікон, відчував, що росте. Знову вскакував у будинки, викидав на вулицю, що потрапляло на очі і що могло диміти, і знову тягнув за собою дим.

Його власна одежа була потріпана й закурена. Де-не-де диміла й вона, але странній на те не зважав. Звільняв криком горло і знову біг. Біг і палив, задимлював вулиці і димів сам, ніби й собі збирався перетворити в палахке багаття.

— Гей, хто живий! — горлав він, набравши повні груди повітря. — Задимлюйте місто! Зникнуть мухи у місті, зникне й мор!

Часом на його погук з’являлися й люди, тоді він не затримувався тут, а мчав далі. Обличчя його стало сіре від налиплої на нього куряви; був захоплений до шаленства. Здавалося, величезну пожежу творив, завзявшись стерти місто з лиця земного. Завзяття додавало йому сили, і не знав він ні втоми, ні потреби відпочинку. В грудях йому клекотіло й хлепотіло, і він вихлюпував той клекіт сміхом, що вряди-годи виривався з нього.

Дим наповнював місто. Странній збагнув, що не він сам творить його, що таких паліїв з’явилося на вулицях чимало — всюди, куди потикався, скручувалися й простелялися над бруком сизі пасма. Часом змигували в тумані якісь постаті — всіх охопило однакове збудження. На околицях, де було більше дерев’яних будинків, перестаралися — стало видно першу пожежу і вдарив на ґвалт дзвін. Але це було майже так само, як при облозі, коли випалювали передмістя, і на те ніхто не зважав.

Дим виїдав очі, і сльози котилися по обличчі страннього так само, як по обличчях інших паліїв. З криниць діставали воду, і притьма мчали туди, де вогонь починав входити в силу.

Странній теж знайшов цебро, зачерпнув воду із струмка, що тік через місто, відтак біг по вулиці й розливав її по багаттях.

Диму стало вже так багато, що почав заповнювати порожні кам’яниці, виходив із вуличних виямів і висів над дахами. Місто спалювало себе, як вічний птах Фенікс, щоб наново відродитися.

Десь у димовому тумані так само невтомно мотався моровий-бурмистер — це він керував усім цим. Під ту хвилю не було ні панів, ні слуг, ні бідних, ні багатих. Були тільки юрливі тіні, які здобулися на гострий спалах чину, а відтак поєдналися спільним помислом. Не треба було нікого переконувати чи припрошувати: всі жили однією справою і в одному ритмі. Ніби виконували давній поганський танок: воювали з потворою, котра хотіла їх пожерти. Зіштовхувалися поміж себе, щось завзято кричали і знову розбігалися, щоб підтримати вогонь чи, навпаки, залити його водою.

Сонце висіло серед неба так само нещадно палюче, немов хотіло додати до того і свого вогню — люди бачили його як за заслоною. Вогнища розпікали вулиці ще більше, і люди почали обливати водою вже себе, щоб не спопеліти у цьому пеклі. Мокрі, розпатлані, з гарячкове засвіченими поглядами, бігали вони в димі; тягали воду, розбивали витягнуту з кам’яниць меблю, розбирали загорожі й паркани. Все миттю покривалося вогнем, вода його прибивала, вогонь невдоволено сипів, і дим виповзав з-під накиданого мотлоху, ніби гаддя.

Мухи стояли над містом цілковитою хмарою, не хотіли його покидати, бо надто багато мали тут поживи. Однак не витримували диму й спеки, тисячами падали на брук та покрівлі, на людей і вогнища. Тисячі тисяч чорних цяток обсипали місто, як сухий дощ, а міріади, знявшись угору, наскільки дозволяли їхні крильця, подалися в паніці геть.

Странній спинився, бо безпомильно відчув цей момент. Звів голову, і, хоч тільки й побачив, що закіптюжене небо й сонце, переможний клич вирвався з його горла. Здавалося, він знову здобув своє "я" — був вояком і святкував перемогу.

Його покрик підхопили поруч інші голоси, їх почули на дальтих вулицях, а за якийсь мент усе місто одностайно й гостро посилало в небо радісний погук — всі живі, здорові і хворі. Кожен із них вірив, що мору надходить кінець, тож прокричали славу небові раз, другий і третій, а відтак відчули утому. Сила, якою так нагло закипіли, почала покидати їхні тіла, і вони вперше відчули, що на вулицях нічим дихати. Тому полізли на дахи — кожному тепер хотілося хапнути хоч ковть свіжого повітря.

5

Після того щось приключилося й там, у небі. Вперше з’явилися хмари, ніби отой дим, що пустили вони, піднявся-таки до небес і скупчився там, уперше затуливши сонце. Вперше подув прохолодний вітерець, віщуючи, що за цими хмарами ідуть інші, вологі та густі.

Вони з’явилися за декілька годин і вже покрили небо від краю до краю, пустивши на землю дочасний сутінок. Тільки тоді згадав странній про морового бурмистра. Власне, це й не спогад був, а поклик. Щось прозвучало в його нутрі, ніби почув той самий крик, що й тоді, серед ночі, коли пішов на поблиск Алембекового вікна. Не міг усидіти в порожньому мешканні і знову подався на вулиці.

Все ще куріли вогнища, брук був закиданий головешками і напівзітлілим шматтям. Сині струмені повільно точилися з тих недопалків, заповнюючи весь простір важким духом горілого. Странній ішов, і проймала його незбагненна туга. Ноги повели туди, де стояла аптека, але на його стукіт не відповів ніхто. Стояв супроти дверей і зорів на них. Чекав, щоб почулися знайомі кроки, але довкола було порожньо.

Тоді він поплентався до лазарету. Там все так само ходили поміж хворих чорні ворони, але між них морового бурмистра не пізнав: той наче крізь землю запався. Тоді його знову потягло між кам’яні стіни, не міг під цю мить сидіти без руху.

Мух на вулицях вже не було, частіше траплялися й люди, вони дивилися на страннього здивовано, але не лякалися його. Але він того не помічав. Бо хитало його й хитало, бо похитувалися, ніби живі, стіни, бо й земля під ногами ставала навкоси, він ішов, вряди-годи відпихаючись рукою од стіни, яка на нього наскакувала, і в голові його, ніби іскри, промигували слова, які він хотів повісти під цю хвилю моровому бурмистру.

Дві сили, думав він, завжди суперечать одна одній. Завжди вони зіштовхуватимуться, і від того з’являтиметься грім та блискавка. Але йому це набридло. Саме це він хотів сказати моровому бурмистру, бо чи ж у смерті слабшого шукати власну гармонію та силу?

Йому заболіли очі, і він ступив у підворітню, яка перша трапилася по дорозі. Двір був простокутний, вгорі лежав квадрат неба, і йому здалося, що те небо вже так набубнявіло, що зараз таки піде дощ. Озирнувся навкруги: ні, це не те місце! Пройшов через вузький перехід і знову втрапив у такий самий двір. У величезному його кубі не було жодного вікна, лише в крайньому зліва кутку виднілися куті залізом двері.

Звів голову, і кілька дрібних крапель оросило йому обличчя. Странній усміхнувся, злизуючи з вуст життєдайну вологу. Він пішов у другий перехід і втрапив у третій простокутний двір.

Дощ уже йшов. Поодинокі краплі падали на розпечений камінь і сичали, відразу ж випаровуючись. Странній побачив сходи і згідливо кивнув головою: це було саме те, чого він шукав. Сходи здіймалися догори, закручуючись гвинтом. Приступки були дерев’яні і, коли він ступив на них, лунко зарипіли під ногами.

Странній ішов по сходах, що вкручувались у небо, і на мить йому здалося — не мають кінця. Що йому, можливо, випаде йти-отак довго: місяці, роки чи десятиріччя, доки не дістанеться набубнявілих хмар. Мусив дістатися до них, отож ішов повільно, спокійно, навіть урочисто. Сходи скаржилися йому на свою старість і на те, що коли по них ніхто не ходить, вони старіють удвічі швидше. Він ішов, слухаючи ту старечу скаргу, і відчував, що душа його просторішає й вивищується. Що він сам, зрештою, просторішає й вивищується, адже недаремно так довго й урочисто підіймається.

На даху став, виструнчившись і зводячи вгору обличчя, і раптом відчув на очах небо. Дощ шелестів по цеглі й тиньку, по вікнах і покрівлях, по втоплених у глибині камінних стрічках вулиць, по стінах і баштах; дощ омивав ціле місто, бо йому таки треба було вмитися й оновитися. Йому треба було змахнути зі своїх майданів куряву, треба було розширити величезні легені свої, щоб вдихнути нарешті пожаданої вільги.

Странній відчув, що йому підломлюються коліна, тож він бухнув ними об камінь невеликого круглого майданчика, на якому стояв. Переповнило його зворушення, яке майже дорівнялося щастю, краплі густо обсівали його вже мокре волосся і зарошене обличчя, вода заливала широко розплющені очі, але він все вдивлявся і вдивлявся, бо йому весь час треба було тримати на очах небо. Єднався отак із ним, ніби був сполучною ланкою між небом та землею — з’єднував їх у своїх відчуттях. Відтак відчув, що все тіло його пробив нервовий трем, що той трем передався будинку, на вершку якого він стояв, що це прийшов нарешті отой сподіваний момент, у який він може виповісти свої слова. Тоді й пошелестіли його слова, ніби він став деревом, а вітер заворушив його листя.

— Я багато побачив.у цьому світі, — проказав він, — багато пізнав. Не добро то було й не щастя, але тільки так можна пізнати потребу в добрі та щасті. Різні люди пробували в мені, а я в них; жив я отак і лише одну науку виніс: ми повинні любити одне одного в світі. Бо коли ми

любимо одне одного, ми життя творимо, а коли ненавидимо — нищимо його. Хай же буде звершена у нас любов, а не ненависть. Тільки по цьому пізнаємо, що ми справжні суть і що потрібні у цьому світі. Наш бог — любов, і хто пробуває в любові, в бозі пробуває. Тільки любов’ю міряймо наші вчинки і дії — немає у світі вищого суду!

Він стояв, звівши вгору мокре лице, і наче випивав з неба життєдайну силу. Воно лежало на обличчі, те небо, і мало смак весняного дощу. Очі його приплющилися, а в душі відчувся мир. Лагідне вмиротворення і щасливе піднесення. Коли ж розплющився, здалося йому, що все те небо, яке так низько спустилося до нього, поросло квітами. Пізнав відтак: кожна квітка — це день, прожитий у добрі і любові, кожна квітка — це усміх од сподіяного доброго. І йому раптом захотілося, щоб його слова почули всі, хто ще лишився у цьому напіввимерлому місті. Що, коли дуже вже сильно захотіти, він стане не тільки деревом себе, але й деревом цілого міста. Що його шепіт зіллється із шепотом дощу, і кожна крапля — це й буде розмножене й повторене його слово.

— Хай більше таких квітів проростає в небі, — зашепотів він, а разом із ним дощ, — і хай отак увінчається наша пам’ять у нащадках. Хай ми житимемо у них не тінню, а усміхом, не гноєм, а квітами. Пізнайте науку любові, брати мої, і ніколи не падатиме на ваші голови мор. Хто скаже, що любить бога, а брата свого ненавидить, той обманник, а обманники множать зло подвоєно. Любіть перш за все те, що бачите, і тих, кого знаєте, — це і дасть насіння, яке оплодотворить вашу ниву. Адже сієте ви ниву не тільки для себе, а й для сусідів своїх і для тих, що прийдуть по вас. Злом своїм ви навчаєте нащадків злу, а добром — добру. Через це, прошу вас я, моровий странній: увічнюйтесь у любові, брати мої!..

Дощ чи сльози котилися по його обличчі. Великі, солоні, але щирі. Пекли йому обличчя, і щоки палахкотіли од того. Очі його запалювалися полум’ям, і воно не гасилося дощем, а підживлялося. Вперше в житті пізнавав щось сокровенне. Входило у недавно порожнє нутро щось сакраментальне і переповнювало вщерть. То було зовсім легке, аж

голубе, наповнення, зовсім таке, як світло. Отож те світло і стало для нього справжнім початком.

Він стояв, закоцюблий, — був вичерпаний до дна. Але не мав права довго тут затримуватися, треба йому спуститися туди, де лежить майже врятоване місто. Ще жере його невсипуща потвора, але недовго їй лишилося панувати. Вже обмив вулиці життєдайний дощ і тече по них вільжисте повітря. Ще його надто мало, щоб повністю оживити цю спустошену ниву, але воно прийшло.

6

І він почав спускатися. Сходи стогнали в такт тому сходженню, а довкола чувся шкарубкий, сипкий шепіт. Здавалося, дощ заучував всі оті слова, які проказав странній угорі.

Ступив на кам’яні плити, а тоді розмірене перейшов одне й друге простокутне подвір’я. Перейшов і третє і ступив на вулицю. Тягсь у глибину й вогко парував мокрий брук, сиві клубені плелися над вулицею, як над рікою. Але цей дим не був їдкий.

Странній спинився і, напруживши погляд, вдивлявсь у туман. Чогось чекав а чи, може, на щось сподівався. Зараз, зараз щось має відбутися, щось остаточне й вирішальне. Щось таке, чого він чекає відтоді, коли ввійшов у це місто.

Вулиця була порожня. Німо димів брук, і тільки лагідний хлепіт крапель порушував довколишню тишу.

Странній здригнувся. В дальньому кінці вулиці з’явилася людська постать. Розмита туманом і через це кострубата й міражна. Ішла просто на нього, похитуючись, наче смертельно п’яна.

Странній мимовільно ступнув їй назустріч, і вони почали неквапно зближатися. Не поспішали, бо чим далі, тим з’єднувалися тісніше. Странній чекав моменту, коли зможе уздріти обличчя загадкового подорожнього.

Він не здивувався. Так само не здивувався й моровий бурмистер. Стояли серед вулиці й дивилися один на одного: Знали обоє: так мусило бути.

— Чи допомогла місту моя порада? — лагідно спитав странній.

Моровий бурмистер мовчки кивнув. Був він без воронячої машкари і дивився на страннього із затамованим стражданням. Хотів щось сказати, але тільки поворушив устами.

— Я хочу вам допомогти, — тим-таки лагідним голосом сказав странній: дивився на бурмистра із співчуттям.

— Ви вже мені не допоможете, — відповів тихо бурмистер. — Вже надійшов мій час. Одне я хочу спитати.

Важко дихав і невідривно дивився на страннього. Той усміхнувся й підбадьорливо йому хитнув.

— Хто ви? — спитав хрипко бурмистер. — Святий Квірин, святий Рох чи Станіслав Костка[6]?

— Той, кого побачите в мені, — сказав странній і мусив підтримати бурмистра, бо той раптом заточився.

Зазирнув Алембеку близько в очі і раптом пізнав те, в чому боявся признаватися собі досі: ті очі вже не належали бурмистру, а радше йому, странньому.

Тоді дивний розпач і жаль охопили його. Відчув гостру й глибоку любов до цього чоловіка, щось таке, як вихлип золотої печалі. Відчув, що рветься йому й шматується серце, що йому вже анітрохи не болить у грудях, і що перед ним пропадає щось безмірно дороге.

Не міг покинути це на так, мусив щось учинити. Може, тому рвонув одежу на моровому бурмистрі, і ще більший сум пойняв його: бурмистрове тіло було суціль покрите землистими виразками. Але в цю мить щось засвітилось усередині конаючого: ясна, чиста, золотава вода; світло осліпило страннього — він уже не міг стримуватися. Не мав уже ні розважку, ні сумніву, а йшов рятувати ближнього, як умів. Світло, яке побачив, зачарувало його, і моровий странній збагнув, що він також зникає з цього світу І з міста. Входив у нове, живе "я", брав собі те, чого йому по-справжньому бракувало, брав святу купіль, а водночас не забував і про свою невгасиму печаль.

© ШЕВЧУК Валерій. Птахи з невидимого острова. — К.: Радянський письменник, 1989.

[1] Рибалти — мандровані школярі та дяки.

[2] За Литовським статутом перелюбника-чоловіка карали смертю.

[3] Дельфіни у середньовіччі були символом порятунку, щастя в торговій справі тощо.

[4] Чернець Григорій бачить земну кулю за тодішніми фантастичними уявленнями. Такі описи подавались у ті часи в рукописних Люцидаріях.

[5] Волохи — Італія.

[6] За середньовічними уявленнями, захисники од мору.